

KOPL JOKTON

JUUTIDE AJALOOST
EESTIS

TARTU 1992

Tõlgitud käsikirjast

ק. יקטן.

די געשיכטע פון די אידן
אין עסטלאַנד.

Tõlkinud ja koostanud Movša Michelson

Kaane kujundanud Lea Malin

Toimetanud Helju Vals

Kopl Jokton

JUUTIDE AJALOOST EESTIS

Tõlkinud ja koostanud Movša Michelson

3,96. 3,75. T. 553. 3000

TU trükikoda. EE2400 Tartu, Tiigi 78

© Tõlge eesti keelde, illustratsioonid; Movša Michelson, 1992.

Sissejuhatus

See tagasihoidlik teos on esimene katse heita pilk juutkonnale kujunemisele ja arenemisele Eestis*, millest seni oli vaid ähmane ettekujutus isegi kõrgemates ringkondades. Siinsele katsele peaks järgnema süstemaatiline käsitus juutide edasise eluolust Baltikumis. See on seda vajalikum, et juutkond on end lahti rebinud senisest mitmesse miljonisse ulatuva rahvaarvuga Venemaast.

Ülesanne, mille olen endale võtnud, on raske ning tänamatu: olen pidanud sammuma mööda teed, mida vareni pole käidud. Liiasi on Eesti juudi koguduste ja linnavalitsuste arhiivid, minu peamised teabeallikad, halvas seisukorras. Sageli on tulnud pöörduda eakate mäletajate poole. Neilt saadud andmeid olen muidugi kasutanud teatud ettevaatlikkusega. Sellest hoolimata võib minu teoses olla ebatäpsusi ja vigu. Kõiki märkusi võtan vastu suure tänuga ja edaspidi, kui võimalik, püüan neid arvestada.

Täna südamlikult kõiki, kes on mind mu ülesande täitmisel aidanud.

Tartu, 5687. a.

K.J.

* Arusaamatuste ärahoidmiseks: igal pool, kus mainitakse Eestit, mõeldakse Eesti riiki ja tema maa-ala, mitte mingil juhul Eesti kubermangu, mis on hoopis midagi muud.

5687. a. = 1926. a.

ESIMESED JUUDID EESTIMAAL

Väärrib märkimist, et enne, kui juudid jõudsid elama asuda kogu Baltikumis, on neid olnud Tallinnas. Esimesed teated Liivimaa ja Kuramaa juutide kohta pärinevad alles XVI saj. teisest poolest. Tallinna linnaarhiivi andmed viitavad juutide siin paiknemisele juba XIV saj. lõpupoolel. Dokumentaalselt on kindlaks tehtud, et a. 1373 elas Tallinnas linnavõimudelt kaitset leidnud juudist magister Johannes. Miks ta oli siia tulnud ja millega tegeles, pole täpselt teada. Saame ainult oletada, et ta kutsuti Saksamaalt Tallinna kui tuntud arst. Nii või teisiti on magister Johannes esimene Baltikumi juut, kelle kohta on meil enam-vähem usutavaid teateid.

Hilisemad Tallinna arhiividokumendid mainivad juut Pavelit*, keda linnavõimud olid 1411. a. trahvinud 20 ööriga: ta oli üht inimest alusetult süüdistanud. A. 1413 ostis seesama Pavel Tallinna kodanikult Klaus Tsertvegerilt 30 marga eest kaupluse praegusel Kullassepa tänaval. Raha pidi ostja maksma järk-järgult: 1 mark lihavõttepühadeks, 1 mark mihkklipäevaks jne.

Võime kindlalt öelda, et enne orduaega juute Balti riikidesse, välja arvatud Tallinn, ei tulnud. Põhjus on lihtne: nad kartsid oma elu pärast. Katoliiklastest ordurüütlid nuhtlesid verejanuliselt igasuguse muu usu kandjaid. Armu ei heidetud isegi kristlastele. Kes oli julgenud väljendada kahtlust mõne katoliku pisidogma kohta, seda ootas ees tuleriit. Ordumehed pidasid end jumala rüütliteks, õndsas Maria maa (Maarjamaa; nii nimetas ordu Baltimaid) ainuvalitsejateks. Mõneti teistsugune oli Tallinna seisund. See linn oli pikka aega olnud Taani võimu all. Isegi kui Taani müüs XIV saj. keskel sinse piirkonna ordule, jäid Tallinn ja tema ümbrus võrdlemisi sõltumatuks ning kohalik võim kohtles sinseid juute humaanselt.

* Ümbritsev kristlik elanikkond, kellele olid juudi nimed vähem tuttavad, muutis neid omal algatusel. See seletabki, miks juudid kandsid mittejuudi-paiaseid. kristlikke nimesid.

Lõuna-Eestis, omaaegsel Liivimaal, elasid ja kauplesid juudid lakkamatus tagakiusamise ja väljasaatmise hirmus. Siis langes see ala Poola kätte. A. 1593 andis Poola kuningas Sigismund juudivaenuliku Riia magistraadi mõjul Pärnu, Tartu ja Võnnu võimudele käsu välja saata kõik juudi kaupmehed, sest nad nõõrivad kohalikke elanikke. Käsku ei võetud eriti kuulda, nii et seda oldi sunnitud järgmistel aastatel üsna sageli kordama. Riia magistraat kaebas nii Poola seimile kui ka Balti maapäevadel Võnnus, et juudid elavad ikka veel karistamatult ja Poola mõisnikud, kelle juures nad töötavad kas vahendajatena või hankijatena, kaitsevad neid. Osa juute päästis end väljasaatmisest äraproovitud võttega, altkäemaksuga, mida riigiametnikud mõistagi tagasi ei lükanud. Siiski elas juute siin üsna väikesel arvul ja neid jäi veelgi vähemaks, kui Eesti langes Rootsi võimu alla. Juudivaenulikud kohalikud uusvalitsejad andsid teada, et ka sellel maal maksavad Rootsi kiriku seadused: "Tuleb tarvitusele võtta kõik abinõud siia saabuvate juutide ristimiseks."

Viimastel Rootsi valitsemisaastatel Eestis, kui tihenes kaubavahetus Poola ja Leeduga, kasvas kiiresti ka juutide arv. XVII saj. lõpust pärineb Tallinna linnanõukogu protokollides olev riigitruudusvande tekst, mis oli koostatud üksnes juutide jaoks. See näitab, et juba siis avaldasid juudid selles piirkonnas mõningast majanduslikku mõju. Vabamalt said nad hingata, kui Vene tsaar Peeter I oli Eesti alistanud. Kuid asustamisõigust ei antud neile ka nüüd. Üksikud juudid said siiski ajutise eesõiguse siin elada, osalt sellepärast, et Vene võim oli neid volitanud tegema kaubatehinguid, talitlema vahendajatena Venemaa huvides. Asustamisõiguse laiendamiseks ja tugevdamiseks moodustati Eestis ühing "Kaitstud Juut". Eriti kasvas "kaitstud juutide" arv Eestis Peeter I soosiku Menšikovi ja keisrinna Anna Ivanovna aegse kantsleri Ostermani ajal. Nondest aastatest on teada Riias ja Tallinnas juveelidega kaupleva juudi Itshak Markus Salomoni tüli Tallinna kullassepaäriaga, kes nõudis, et too mees saadetakse Tallinnast ilmtingimata väljaja et tal keelataks edasine juveelide müük. See nõue ei saanud teoks, sest kaupmehe selja taga seisis kantsler Osterman, kes taipas juudi äranduse suurt kasu Vene riigile.

Ranked ajad saabusid Eesti juutidele siis, kui Vene riigi

troonile tuli Jelizaveta. A. 1742 andis ta käsu kõik juudid Venemaalt välja saata. See nõue kehtis ka Eesti kohta. Nimekas Baltikumi uurija Gadebusch on kirjutanud, et tol ajal saadeti Tartust välja 18 juuti. Mõned astusid risti usku, et saaks jääda Eestisse. Alates aastast 1742 kuni Katarüna võimuletulekuni ei olnud Eestimaal juute. Katarüna mõistis, millist kasu võivad tema riigi kaubandusele ja tööstusele tuua juudid, ning lubas neil uuesti asuda Venemaale, aga ainult teatud paikadesse. Eestisse tuldi ülegaalselt. Tollest ajast on Tallinna linnaarhiivis palju juutide kirju, mis tõendavad, et Mogüjovi jt. linnade juudi kaupmehed vahetasid hoogsalt kaupu Tallinna kristlike kaupmeestega, eriti aga rikaste hulgiäritsejate Duborgi ja Jürgenso-niga. Juudi kaupmeestest olgu nimetatud perekond Tseitelsit, Jakob Efraim ben-David Lurjet ja Chain ben-Aharon Margo-Ht. Nende firmadel olid osakonnad isegi Leipzgis ja Londonis. Kaubeldi peaaegu kõigega. Oma huvides külastati tihti ka Tallinna — võimude eriloaga, mõnikord isegi loata. Politsei jättis need juhtumid, kus ei läinud selgitust vaja, kahe silma vahele. Eriti suurenes illegaalsete juudi kaupmeeste arv Nikolai I valitsemisaja lõpupoole ja Aleksander II algusaastail. Nood juudid oüd peamiselt külakaupmehed ja käsitöölised, viimaste hulka kuulus rohkesti sindlikatusepanijaid, ka kingseppi!, rätsepaid, plekkseppi. Pärit olid nad Poolast, Leedust ja Kuramaalt. Suur konkurents ja kitsikus neile elamiseks mõeldud paikades sundis tulema Eestisse. Siin võis kergemini leida teenistust, mille nimel oldi valmis taluma tagakiusamist ja pidevat ohtu sattuda väljasaadetavate nimekirja. Vähem energüised lubasid end viimases hädas ristida. Seepärast leiame juudi kogukonna algusaastatel linnades rohkesti ristitud juute, arvu poolest ületasid nad isegi siin varem elanud rahvuskaaslasi. Usu vahetusest hoolimata jäädi südames juutideks ning peeti kinni oma usukommetest.

Kohalik rahvas, eriti maainimesed, kohtles juute sõbrali-kult ja tihti kaitses neid võimu kurjuse eest. Juudid teenisid hästi. Aga häda neile, kes jäid politseikomissari võrku kinni, sihukestega oli lühike jutt, nad saadeti maalt välja koos kogu vara konfiskeerimisega. Ei aidanud suurt ka altkäemaks, sest niikuinii läks pool konfiskeeritud vara politseikomissari-dele. Mõnikord peitsid juudid ennast maainimeste riietesse. Osa julgemaid ja hakkajamaid astus koguni võimu vastu väl-

ja. Kelleltki juudi mehelt tahtnud riigikomissar ja toda saatnud politsei konfiskeerida tema kaupa ning teda ennast maalt välja saata. Mees tõstnud komissari õhku ja tolle keret löögiriistana kasutades vibutanud peksta politseid, kes suures hirmus põgenenud. Komissar leitud hiljem meelemärkusetult. Kange juut pagenud peitu ja teda ei saadudki kätte.

XIX saj. 30-ndate aastate keskel lubati juudi soost inimesi tulla Liivimaa kubernereri eriloal ravile Tartu haiglatesse, mis olid kuulsad kogu Venemaal. Vähe hiljem tulid Tartu ülikooli õppima juudi noored. Seda võimaldas tolleaegse Vene valitsuse poliitika, mille üks eesmärke oli igasuguste võtetega sundida juute segunema teiste, ümberkaudsete rahvastega. Tudengid tohtisid kuni õpingute lõpuni isegi elada ülikoolilinnas väljaspool ettenähtud asuala.

Tartu koguduse kirjutaja Elieser Ferkinini ülestähendustest loeme, et esimese juudi tudengina tuli a. 1840 Tartu ülikooli, täpsemalt õigusteaduskonda, Miitavist pärit Aleksander Vulfius. Õpingute lõppedes 1845. a. võttis ta vastu ristiusu ja jäi Tartusse elama. Aleksander Vulfius pälvis kõigi tartlaste, nii juutide kui ka kristlaste, austuse. Juudi algkooli asutamisest võttis see mees energiliselt osa ja mitu korda oli ta valitud linnavalitsusse. Kui ta üle 90-aastasena suri, kogunes teda matma suur hulk inimesi.

40-ndatel aastatel meelitas juudi üliõpilasi Tartusse tulema ennekõike arstiteaduskond. Esiteks oli juutidel mõne teise kuulsu ülikooli arstidiplomiga Venemaal raske tööd leida. Teiseks oli provintsilinnas Tartus, kunagises Vene Heidelbergis, elu odavam kui mujal ülikoolilinnades. Kolmandaks asus see linn muudele juudi keskustele lähemal. Algul saabus õppureid nendest juudi keskustest, kus räägiti saksa keelt, mis oli õppekeeleks ka Tartu ülikoolis.

JUUDI KOGUDUSTE TEKKIMINE EESTIS

Juudi kogudustele Eestis panid aluse Nikolai sõdurid, nn. kantonistid. Nad teenisid siin pärast seda, kui keiser oli andnud käsu värvata sõjaväeteenistusse ka juute. Juba a. 1828 sai

Tallinnast kantonistide kogunemiskaupmehe*, kuhu toodi pool tuhat juudi noorukit vanuses 10—14 a. Osa jäeti Tallinna, osa saadeti ümberkaudsetesse küladesse laiali. Tulevasi sõjamehi kujundati ülirange korra alusel. Neid sunniti maksma mis maksab astuma ristiusku. Enamik ei suutnud alandusi ja piinu välja kannatada. Kes suri, kes astus ristiusku**. Tallinna juudi David Epštein kinnitusele jäi mitmest tuhandest kantonistist juutideks ainult poolsada.

David Epštein oli Eestisse tulnud juba lapsena (a. 1828). Koos suurema salga kantonistidega saadeti ta Ahvenamaa saartele, kus tema sõjaväeteenistus kestis 23 aastat. Pärast seda pöördus ta tagasi Tallinna ja jäigi sinna. Esimese salga kantonistidest, kellega Epštein siia oli saabunud, elas ta kauem. Tema järeltulijaid võime veel praegugi Tallinnas leida.

Krimmi sõja ajal teenis mitmes Eesti garnisonis, peamiselt Tallinnas, Tartus ja Pärnus, rohkesti juute. Neil oli lubatud teenistuse ajal luua perekonda, keda peeti samuti ülal riigi kulus. Räägitakse, et palvemajas käijaid olevat nimetatud polgu ja auastme järgi, näiteks kutsuti palvetama I roodu jefreitorit Aneški polgust või siis II roodu Daugavpilsli pasunapuhujat.

Juba 1856. a. oli Tallinnas 50-60 Nikolai sõdurit ja nende perekonnaliikmetest koosnev arvestatav kogudus. Tartu kogudusse kuulus 1859. a. 10 sõdurit koos perega. Samal ajal tegi Pärnus algust väike juudi kogudus, koosseisus 10—11 sõduriperet. 60-ndate aastate keskel tekkisid samasugused kogudused ka teistes Eesti linnades: Narvas, Viljandis, Võrus, Valgas, Rakveres.

Asjale tuli kasuks seadustikus 1865. a. tehtud muudatus. Nimelt lubas Aleksander II teatud kategooria juutidel elada igal pool Venemaal. Sellise loa said Nikolai sõdurid koos perekonnaliikmetega, oma kutsealal töötavad ametitunnistusega käsitöölised, pärast diplomi saamist viis aastat järjest töötanud I järgu kaupmehed, kõrgharidusega spetsialistid.

Juudi väikekaupmehed ja käsitöölised, kes seni olid elanud neile määratud paigus Eesti linnade lähikonnas, tohtisid

* Peale Tallinna oli kantonistide! veel kaks keskust - Pihkvas ja Athan (eelskis).

** Kristlike sünnitunnistuste raamatust on näha, et 1844 võeti Tallinnas vene õigeusk vastu 110 juuti.

ümber asuda linnadesse. Tekkis üsna nimetamisväärne juudi koloonia, kes pidevalt suurenes.

Eestis moodustunud juudi koguduste põhieesmärk oli oma liikmete usuvajaduste rahuldamine. Iga vähegi tähtsam usuga seotud sündmus avaldas nii või teisiti mõju tolleaegse juutkonna vaimsele olemisele. Ususündmused pole oma tähtsust kaotanud ka praegu, aga tollal olid nad peaaegu ainsad kultuurivalguse andjad juutidele, kes seisid muust vaimuelust eemal. Seepärast pole sugugi ülearune siin lähemalträäkida kohalikest kogudustest, eriti nende tekkest.

Tallinna juudi kogudus

Algusaastad

Tallinna koguduse ametlikuks sünniajaks võib pidada aastat 1856. Süs sai juudi sõdurite kogudus Tallinnas kindlama aluse, rajati kalmistu ja moodustati matjaskond. Kuid nagu eespool mainitud, oli päris algus palju varem. Juudi kantoniste hakkas Tallinna tulema eelmise sajandi 20-ndate aastate lõpul. 40-ndatel aastatel oli siin, Maakri tänavas juba väike sünagoog, kus juudi sõdurid tohtisid pidada jumalateenistusi. Ei puudunud ka oma rabi — kantonist Meier Raminovski, keda ametlikult nimetati õpetatud juudiks. *Scheichefi** ametit pidas siis kantonist Tosev**.

On kindlaid andmeid, et juba 40-ndatel aastatel anti välja sünni- ja surmatunnistusi. Kahjuks on nende tunnistuste raamatud kaotsi läinud. Oleksid nad alles, saaksime statistilise ülevaate tolleaegsest kohalikust elanikkonnast. Nagu eespool mainitud, rajasid sõdurid 1856. a. kalmistu ja oli ka oma matjaskond. Raha hankisid sõdurid ise. Nad müüsid oma igapäevast leiba ja teisi toiduaineid ning loobusid ka muust - teadmata, kas nad ise saavad sellest kõigest mingit kasu, sest sõjaväeteenistuse lõpp tähendas ju maalt lahkumist.

* *Scheicheti* (raskesti tõlgitav ametinimi) oli usukommete kohaselt õigus tappa toiduks loomi.

** Seesama Tosev jäi ka pärast Tallinna koguduse juurde *scheichetiks* ja õpetajaks. Rabi Raminovski aga sõitis 60-ndatel aastatel Londonisse oma laste juurde ja elas seal surmani.

1865. aasta lubakirja järelkaja

Ütleme veel kord: juutidest tohtisid Tallinnas elada ainult **Nikolai sõdurid**. Oli juhtumeid, kus juudid tulid siia asju ajama võimult saadud loaga, mõni riskis isegi salaja tulla. Tallinna juudi sõdurite koguduse tegevusest nad suurt osa ei võtnud. Erandiks oli Mogiljovi kubermangust saabunud metsakaupmees Kuklinski, kes oskas hästi korsette õmmelda. Aristokraatlikud naised ümbritsesid teda kohe suure poolehoiuga ja selle mõjul sai ta ainsa juudi eraisikuna juba 50-ndate aastatel loa elada Tallinnas.

Kuklinski oli oma aja kohta üsna haritud mees, ta valdas mitut Euroopa keelt. See avas tee Tallinna kõrgematesse ringkondadesse, kus ta sai olla abiks kohalikele Nikolai sõduritele, peamiselt kantonistidele. Kord esitas ta Peterburisse kaebuse, et Tallinna komandant kindral Patkul kohtleb kantoniste halvasti. Peterburist saadeti kindral asja selgitama. Patkul üritas Kuklinskit vahistada, kuid juudi sõdurid varjasid teda seni, kuni tal õnnestus põgeneda kodupaika Mogiljovi kubermangu. Pärast Patkuli surma pöördus Kuklinski Tallinna tagasi.

1865. aasta lubakirja mõjul tulid siia paljud juudi käsitöölised koos perekondadega. Nende põhiosa oli pärit Leedust (Vilkamirist, Šiauliaist, Panevežysest, Akmijanist jm.). Hiljem tuldi Poolast, Kuramaalt ning Loode-Venemaa kubermangudest (Vitebsk ja Mogiljov). Tallinna juudi kogudus sai juurde palju uusi liikmeid. Eriti märgatav oli juudi sõdurite juurdevool; kindluslinnas Tallinnas paiknes rohkesti sõjaväge*. Teenistusaaja lõppedes jäädigi siia elama.

Aastaks 1868 oli juutide arv niivõrd kasvanud, et väike sõdurite kogudus Maakri tänavas ei suutnud enam kõiki vastu võtta. Tuli paluda sõjaväevõimudelt luba uue sünagoogi asutamiseks. Üsna varsti avati see endise püssirohukeldri ruumes üsna kasarmute lähedal, nüüdse Kaasani kiriku kõrval. Püssirohukelder anti sõduritele tasuta. Nad pidid aga palju vaeva nägema, enne kui see maja sai väärilt korda.

Juudi käsitöölisele ja kaupmeestele ei olnud meelepärane külastada sõdurite palvelat: see asus linnast kaugel ega suutnud kõiki mahutada, ehkki oli endisest Maakri tänavast majast

* Juudid teenisid peamiselt Tallinna garnisonis ning Doni, Dvinaa ja Belomori polgus.

suureni. Käsitöölised ja kaupmehed pöördusid Riia kindral-kuberneri Suvorovi poole palvega lubada neil üürida sünaoog Müürivahe tänavas. Palvet toetasid juudi ettevõtjad, keda töötas tol ajal Tallinnas hulgaliselt uue raudtee ehitusel. Algul lubati jumalateenistusi iseseisvalt pidada ainult kolm korda aastas: lihavõttepühadel, kevadpühaj ja uusaastal. 1870. a., kui oli saadud tegutsemisluba kogu aastaks, avati pidulikult juudi käsitöölise ja kaupmeeste palvela Müürivahe tänavas.

Suur sünaoog

Kahe sünaoogi olemasolu jagas juudid kahte kogudusse, kelle vahel tekkis tihti lahkkelisid. Et olukorda parandada, kogunesid sõdurite ja eraisikute esindajad 1870. a. nõu pidama. Otsustati osta ühine palvemaja ja hakata selleks kohalikele juutidelt raha koguma. Kaasa aitasid ka paljud siia raudtee ehitamiseks sisse sõitnud, nimetamisväärseid summasid annetasid kaupmehed ja ettevõtjad. 1876. a. osteti Maakri tänavaja maja ära*. Kasuks oli tulnud valitsuse korraldus lubada neil juutidel, kel on õigus elada kohalikus maakonnas, soetada linnas kinnisvara. Seda asja oli eriti agar ajama Tallinna juutide koguduse juhtkond, samuti kohalik väga haritud juut Ješajohu Levinovitš, kes pühendas kogu oma elu kogudusele. Mõne aasta pärast otsustas Tallinna juudi kogudus peamiselt Levinovitši eestvõttel ehitada samale kohale uus, suur sünaoog, mis vastaks koguduse tähtsusele nagu ka endine sünaoog. 1882. a. (juudi kalendri järgi 5642) pandi nurgakivi. Mõni aeg hiljem võeti uus palvemaja, mis oli juba ka sisustatud, pidulikult vastu.

Tollal oli Tallinnas rabiks hr. Gurevitš. Hiljem elas seal veel teisigi, mujalt linnadest tulnud rabisid (Jakobson, Bezahel Epstein), kuid ainult Gurevitši oli Tallinna kogudus ametlikult kutsunud austavale sünaoogi karjuse kohale. Ta täitis oma kohustusi kuni Lützenisse siirdumiseni 1889. a. Seal elas ta oma surmani.

Majandus-, kultuuri- ja seltsielu

Tallinnas oli juutide majanduslik seisund algusest peale hea. Suur sadam ja arvukas sõjavägi pakkusid vahetpidamata

* Samal kohal asub nüüdki sünaoog.

teenimisvõimalusi. Siis tuli veel Aleksander II 1876. a. seadus. Isegi need, kellel ei olnud õigust Tallinnas elada, ostsid maju - kristlaste nimel.

Nii head aga ei olnud lood hariduseluga. Vähesed juudid panid oma lapsed üldkooli õppima, suurem osa lastest jäi igasugusest haridusest ilma. Veel raskem oli saada juudid pärast kasvatust, põhjuseks elamisloaga juudi õpetajate vähesus. Iseloomulik on juhtum õpetajaga, kes tuli Tallinna 1867. a. Kaugem kubermangust sepa diplomiga. Selle tõttu sai ta elamisloa. Aga et ta kohapeal sepa tööd ei teinud ja polnud tal ka töökoda, siis saadeti ta tapi korras välja. Mõned endised Nikolai sõdurid olid küll hakanud koduõpetajaks, täites ühtlasi ieidreti ülesandeid, aga seda jäi kohalikule juudi kogudusele vaheks. Pealegi oli küsitav nende meeste tase kasvatajana.

Mõned Tallinna juudid saatsid oma lapsed judaistliku kasvatusena koolidesse — väikelinnadesse, kus elas rohkesti juute. Muidugi oli see jõukohane vaid rikastele vanematele. Kes vähegi suutis, usaldas oma lapsed endise Nikolai sõduri Leoninani hoolde, kes teati olevat teistest Tallinna koduõpetajatest andekam ja oskuslikum. Hiljem palkas Lechman oma kooli tööle õpetajaid, kes andsid üldaineid. 70-ndate aastate keskel tõstis Lechman oma chederi (algkooliklass, kus põhitähelepanu oli piibliõpetusel, palvetamisel, lugemisel ja kirjutamisel ivriidi keeles) juudi algkooli kõrgusele. Olgu rõhutatud, et selles koolis käisid peamiselt vaesemate ja osaliselt keskklassi juutide lapsed. Rikkamad eelistasid kristlikke koole. Hiljem läks Lechmani kool koguduse valdusse ja XX saj. algul oli juhatajaks hr. Trakki. Kui Tallinnas tekkis heategevusselts, läks kool tema ülalpidamisele.

Kõigest hoolimata ei olnud Tallinna juutidel põhjust oma elu üle kaevata. Siis aga tulid 80-ndad aastad. Palju juute saadeti välja. Tugevast juudi kogudusest, nulle liikmete arv ulatus 700-800-ni, jäi 80-ndate aastate lõpuks järele kõigest 250—300 juudi peret. Ent pole halba ilma heata. Tallinna juutidele osaks saanud ülekohus äratas neis rahvustunde. Hakati mõtlema, kuidas raskest olukorrast välja tulla. Nagu teisteski juudi keskustes, tekkis ka Tallinnas umb. 1884. a. Rubini ja Epšteini eestvõttel töölisselts, kes hakkas koguma raha juutide ümberasustamiseks Iisraeli. Sellest seltsist kujunes välja

ühing "Iisraeli Poolehoidjad". Ühingu vahetas omakorda välja sionistlik organisatsioon, mille asutas Tallinnas vahetult pärast esimest sionistide kongressi (Baselis 29.—31. aug. 1897) Saul Pomerants. Tema energilisel eestvõttel koonduti ühistegevusse, mis ühtlasi aitas kaasa samasuguse organisatsiooni tekkele teiste maakondade linnades. Tol ajal asus Tallinna koguduses ametlikul rabi kohal hr. Bradovski, kes 80-ndate aastate lõpul oli sellesse linna tulnud proviisoriks. Rabina oli ta kohalikele juutidele suureks toeks.

1905. aasta sündmuste mõju

Kultuurikauged Tallinna juudi käsitöölised ja kaupmehed polnud ühiskonnaelu vastu kunagi erilist huvi tundnud. Uks põhjus oli see, et Tallinn asus juudi keskustest eemal. Teiseks avaldas mõju üldine juutide alavääristus Venemaal. Alles 1905. a., kui idanema hakkas demokraatia, tekkis paljudel Tallinna juudi noortel lootus, et varsti lõpeb pikk, sada aastat kestnud rõhumine. Rühm juudi noorukeid, nende seas Abraham Gurevitš, Gutkin, hiljem Tamarkin, Rochlm jt., astus kohaliku sotsiaaldemokraatlikku parteisse. Mõned liitusid sõjaväelise organisatsiooniga, kelle ülesandeks oli teha sõdurite hulgas revolutsioonipropagandat. Kolmas osa kuulus linnaorganisatsioonidesse, kus oli palju ka neid, kes nüüd asusid auväärsetel kohtadel Eesti valitsuses: Päts, Rei, Martna, Strandman, Oinas, Hellat jt. Kohalike elanike, peamiselt tööliste seas levitati ideed, et varsti lämmatatakse 1905. aasta revolutsioon ja reaktsioon tõstab pea veel kõrgemale, revolutsioonimeelsed juudi noored vahistatakse ja Tallinna juutide ühiskonnaelu surutakse palvemajade seinte vahele, üksnes Tallinna jäänud sionistlik organisatsioon, ainus juudi rahvuslik-poliitiline organisatsioon, tegutseb edasi, kord hoogsamalt, kord loiumalt — oleneb ajastu üldtaustast.

Näiteringi asutamine

1905. aasta ja selle järelkajad ei jätnud puudutamata ka Tallinna juudi elanikkonda. Veel hiljuti oli kohalik juudi intelligents suikunud apaatias. Nüüd hakkas vähemalt mõni selle seltskonna liige huvituma juudi rahva minevikust ja kultuurist. Uks tõendus Tallinnast: Rochlmi juhtimisel asutati 1907. a.

näitering. Ringi ümber koondus lühikese aja jooksul üsna palju andekaid näitlejaeeldustega noori. Hakati lavastama juudi näidendeid. Publik tänas vaevanägijaid sellega, et ilmutas senisest suuremat arusaamist juudi kunstist ja kirjandusest.

Elu sõjaajal

Aastate 1914—1918 sündmused avaldasid Tallinna juutidele hoopis teistsugust mõju kui nende rahvuskaaslastele mujal. Tallinnas parandasid majandusolukorda sadama ehitus ja strateegiliste plaanide teostus, mida oli suuremas osas alustatud juba enne sõda.

Muu elu jäi paraku samaks, Tallinnas liikus rohkesti ringi juudi soost kodutuid. Nende heaks hakati annetusi koguma, kuid see ei tahtnud edeneda. Kiita polnud juutide maine ka poliitilises mõttes: neid süüdistati sakslaste poole hoidmises. Vahepeal taheti kõik juudid Tallinnast välja saata. Nimelt oli tekkinud kahtlus, kas pole sünagoogis kuld peidus.

1917. aasta revolutsiooni järel muutus ka Tallinna juutide elu. Avati rahvamaja, kus neile hakati korraldama kultuuriüritusi. Kahjuks ei pidanud see maja kaua vastu ja suleti. Sügisel 1917 alustas tegevust Bjaliku-nimeline* näiteselts, mille ümber koondus kohalike juutide demokraatlik osa. Sama aasta lõpul, kui oli selge, et enamlased ei suuda tööliskeskuses Tallinnas kanda kinnitada, ehkki see oli täielikult nende poole üle läinud, jäi juutide ühiskonnaelu soiku. Ei saavutanud nad midagi mainimisväärselt ka Saksa okupatsiooni ajal, enam-vähem hoogsalt tegutses ainult sionistlik organisatsioon.

Tartu juudi kogudus

Algusaastad

Kui Nikolai sõdureid oli Tartus juba niivõrd palju, et tekkis 10 perekonda, siis osteti Vana Testament. Usutalitusteks koguneti ühe liikme korterisse. Too liige täitis ka seidreti ülesandeid, olles lastele eespalvetaja ja algõpetuse andja. Rajati kalmistu. Esimene juut, kes siia maeti, oli Kaunase kuber-

* Nachmau Bjalik, luuletaja (sünd. 1873).

mängust tulnud ja Tartu ümbruses tegutsenud külakaupmees Dov Ber br' David Hakohen Wainrok. Nõnda siis pandi tol ajal alus Tartu kogudusele. Tegevus laienes alles pärast Aleksander II 1865. a. lubakirja. Juba varsti elas Tartus 30 juudi käsitöölise ja 10 Nikolai sõdurite peret. 1866 arvati juudi perekondi siin olevat 60. Lubakirja-aastal 1865 tõi Tartu kogudus endale esimese rabi nimega Gerson Arje br' Menachem Kasel. Moodustati eestseisus, kuhu valiti koguduse väarikaimad liikmed Moše Josef Usvanski, Mõse Fridman ja Elieser Perkin. Kogudus palkas *scheicheti* ametikohale Levenbergi.

1867. a. taotles Tartu kogudus kohalikult võimult luba rentida palvemaja. Avaldus, millele olid koguduse esindajatena alla kirjutanud Moše Fridman, Elieser Ferkin ja Josef Usvanski, saadeti Riia kubernerile. Taotlus rahuldati tingimusel, et palvemaja ei kannaks sünagoogi nime.

Haigekülastusühingu asutamine

Nagu eespool mainitud, hakkas 40-ndatel aastatel juute Tartusse ravile tulema ka kaugemalt. Aleksander II lubakiri andis selleks veelgi laiema võimaluse. Suuremas osas olid tulijad väga vaesed. Et haiglates neid enam tasuta ei ravitud, siis hakkasid mõned käima majast majja kerjamas. Nii-sugune teguviis sundis koguduse eestseisust Josef Usvanski ja Elieser Ferkinit asutama haigekülastusühingu. Mõte oli aidata vaeseid juudi haigeid nii kaua, kui nad viibivad Tartus. Ühingusse kuulujatel oli kohustus tasuda igakuist liikmemaksumu. Ka kirikus annetati teatud tavandite puhul ühingule raha.

Vana Testamendi õpetus, judaismi alus

1867. a. lõpuks oli haigekülastusühingust üle jäänud üsna suur summa raha. Otsustati kirjutada uus testament, sest sünagoogis oli üksainus vana testament - ostetud siis, kui Tartu kogudus koosnes vaid kümnest sõdurist. 1867. a. sügisel, enne Egiptuse ikkest vabanemise püha alustati kirjutanut ja enne lihavõtteid pühitseti kirjutamise lõppu.

A. 1868 asutasid Josef Usvanski ja Elieser Ferkin Tartus ühingu "Religiooniõpetus". Pärast iga hommikupalvust loeti lehekülgl usuõpetust. Märkimist väärib "Religiooniõpetus" sel-

lepärast, et ta oli peaaegu ainus kultuuriühing Tartu koguduse ajaloos.

Õpiühingu asutamine

Suurema osa Tartu juutide majandusolukord polnud kiita, hädavaevalt saadi ots otsaga kokku. Paremad ei olnud lood ka vaimueluga. Üldharidusest polnud peaaegu kuulnudki, ka rahuldava juudiusulise hariduse suutsid saada ainult üksikud Tartu juudid. Oma lapsi saadeti paremal juhul sünagoogi, kus õpetajaks oli sageli *scheichet*. Kuid vaesuse tõttu ei suutnud kõik õpetajale tasuda ja nõnda jäid lapsed ka napist algharidusest ilma. Niisugune olukord sundis Elieser Ferkinit ja Moie Fridmani hakkama koguma raha vaeste laste õppemaksuks. Õpetamine sai teoks 1869. a.

Matjaskond

Eespool oli jutuks, et 10 Nikolai perekonda sai 1859. a. Tartu magistraadilt maad, kuhu matta oma surnuid. Ühtlasi otsustati tegevusse kutsuda matjaskond, kelle aeg sai täis koos ajateenistuse lõppemisega Tartus.

Kümne aasta pärast, 1869, oli see kalmistu haudu täis, uutele surnutele polnud enam ruumi. Tartu kogudusse kuulus siis juba 70 perekonda. Olgu öeldud, et sageli leidsid selles linnas igavese rahu ka mujalt ravile tulnud ja hiljem siia jäänud juudid. Jälle esitas Tartu koguduse eestseisus kohalikule magistraadile kirja, sedakorda palvega, et too eraldaks kalmistu laiendamiseks maa-ala. Palve rahuldati. 1870. a. ehitati sellele maa-alale värvavaga aed ümber. 1871 koosnes matjaskond juba 37 liikmest, kirikuteenrid välja arvatud. Otsustati hakata pidama arvestust ja kinnitada matjate õigused. See kohustus pandi Elieser Ferkinile. Ta on arvestusraamatus väga täpselt jäädvustanud kõik Tartu juudi koguduse tähtsündmused.

Algul oli matjaskond väga vaene. Rohkesti nõudsid väljaminekuid mujalt tulnud ja tihti kohalikes haiglates surnud inimesed. Nappus tuli matusetarvetest. Oli üksainus suur kirst, isegi vankreid ei olnud. Renditi igasuguseid käeulatuses olevaid vankreid, ka kohmakaid metsaveovankreid. Kristlased said juudi kommete üle palju naerda. Et mõnitamisele lõpp teha, otsustati muretseda surnuvanker. Tänu Elieser Ferkinile,

Moše Fridmanile ja Selik Klivanskile osteti see 300 rbl. eest.

Uue rabi ja *scheicheti* tulek

A. 1872 loobus Tartu vana rabi Arje Menachem Kasel oma kohast seoses siirdumisega sise-Venemaale. Asemele tuli rabi Meier Jakob Kropman. Ühtlasi värbas kogudus senisele *scheichefile* lisaks uue, kelleks osutus Chaim Ruven Selmanovitš. Senine *scheichet* ei suutnud suureks paisunud kogudust enam varustada lihaga.

Üliõpilaskassa asutamine

A. 1874 kasvas tunduvalt juudi üliõpilaste arv Tartus, samuti muutus nende koosseis. Varem moodustas põhiosa jõukam keskkiht, aga nüüd hakkas Tartusse tulema ka niisuguseid juudi üliõpilasi, kes ei suutnud tasuda õppemaksu, tihti puudus neil isegi äraelamisvõimalus. Seetõttu ei jäänud ülikooli juhtkonnal muud üle kui vabastada kristlikud tudengid õppemaksust, neid esitati isegi stipendiumi saajateks. Venemaal juute tabanud allasurutuses aga ei saanud sellest rahvusest vaestele üliõpilastele osaks needki võrdsed õigused. Haarati kinni vanast juudi hädavõttest — omaabist. Südikamad juudi üliõpilased eesotsas Aisik Feiertagiga proovisid asutada abistamiskassat nimega Unterstützungs-Kasse für unbemittelte Studierende zu Dorpat.

22. veebruaril 1875 sai mõte teoks. Peeti esimene avalik koosolek, millest teatati ka ülikooli rektorile. Kassa esimeseks esimeheks valiti Aisik Feiertag. Avakoosolekul loendati juba 22 liiget. Otsustati anda ainult kuu- ja ühekordseid toetusi (pika- ja lühiajalised toetused tulid alles hiljem). Kohe oma tegevuse algul sai kassa semestritoetusi ühingult "Hariduse Levitaja" ("Mefitsi Haskala"), kellele saadeti ka semestriaruandeid, peale selle maksid kassa liikmed semestrimaksu.

Juudi algkooli asutamine

Üliõpilaskassa põhiülesanne oli toetada abivajajaid üliõpilasi. Peale selle võeti osa Tartu juutide ühiskonnaelust. Juba 70-ndate aastate algul hakkasid mõned üliõpilased tasuta õpetama vaeseid juudi lapsi. Ilmaliku hariduse vajalikkust mõist-

sid mitmed Tartu koguduse tegelased, eriti aga Elieser Ferkin, kõigekülgselt haritud juut, säravaimaid isiksusi Tartu juutkonnas. Ta pühendus täielikult ühishuvidetele.

Katsed mõjutada juudi vanemaid panema oma lapsi üldalgkooli jäid tulemusteta, ikka ja alati vastati: "Me ei jõua tasuda isegi *scheichetile*, õpetajale, kuidas me siis veel saadame lapsi kooli, kus nõutakse ettemaksu." Riiast saabunud kuraatorile selgitas Ferkin mitu korda, et juudi lapsed vajavad kooli, sest muidu jäävad nad elust maha, pole neil ju algharidustki. Ferkin tegi ettepaneku, et raha, mida kohalikud juudid tasuvad passide hankimiseks sünnikohtadest, läheks juudi kooli heaks.

Elieser Ferkini taotluse lubas kuraator edasi anda haridusministrile, lisades oma pooldava arvamuse. Ja tõesti, pool aastat hiljem tuli ministrit politsei kaudu järgmine vastus: kui Tartu juudid kohustuvad iga aasta riigikassasse maksma 300 rbl., siis asutab valitsus kooli, mille hinnaks tuleb 2000 rbl. Ferkini suureks kurvastuseks ei nõustunud kohalikud juudid tasuma nõutud 300 rbl., tuues põhjuseks oma vaesuse. Ferkin hakkas abi otsima tuttavatelt juudi üliõpilastelt. Nende hulgas olid näiteks Faives Gets Kaunase kubermangust, Ruven Brainin Vilniusest, Scholz ja Sack Riiast. Nood pidasid omakorda läbirääkimisi tuttavatega. Oktoobris 1874 kutsuti kokku suur üliõpilaskoosolek, kus Tartu linna juutkonda esindasid Elieser Ferkin ja Elieser Piltin. Pika nõupidamise järel otsustati asutada kool kahes vahetuses: kella 8-st 13-ni õpivad tüdrukud ja kella 14-st 18-ni poisid. Õppeprogramm: vene keel, saksa keel, matemaatika, geograafia ja juudi ajalugu. Tudengid kohustusid õpetama tasuta. Raamatute ostmiseks, üüri maksmiseks jm. otsustati raha korjata koguduse jõukamatelt liikmetelt. Saadeti ka kiri ühingule "Hariduse Levitaja", kes samuti kohustus iga aasta toetama 100 rublaga. Ka nimekas Tartu annetaja Aleksander Vulfius, kellega Ferkin ja Gets olid selles asjas vestelnud, andis kooli heaks 100 rbl. A. 1875 avati kool suure rõõmu ja pidulikkusega.

Alguses oli kooli juhatajaks dr. Rivaš. Üliõpilaskassa liikmed tasusid ühtaegu kassale ja kooli heaks, mis jäi igäühe moolaarseks kohustuseks. Õpetajaskonna moodustasid alguses ainult tudengid. Nii kestis see kuni 1907. aastani.

Juudid saavad õiguse soetada kinnisvara

Aastast 1865 oli juutidel õigus elada Eesti linnades, kuid kinnisvarata. Täpselt niisamuti nagu neil puudusid täiesti linna kodaniku õigused. Välja arvatud Nikolai sõdurid, et saanud nad ennast linnades sisse kirjutada. Samuti ei antud neile ega nende lastele, ehkki need olid siin sündinud, passe, need tuli hankida senisest elupaigast, sundpiirkonnast. Alles 1867. a. tunnistas senat kinnisvara soetamise keelu kehtetuks. Juba samal aastal ostsid ja ehtasid kohalike linnade juudid rohkesti maju. Ainuüksi Tartus küündis nende majade arv 8-le.

Tartu kogudus ehitab sünagoogi

1867. aastaks oli Tartu kogudus kasvanud juba 150 peeni. Enam ei suutnud renditud sünagoog kõiki vastu võtta. Suuremaid maju aga ei õnnestunud saada. Koguduse liikmete koosolekul lükati ise ehitamise mõte tagasi, sest koguduse kassa oli tühi (ehitamisraha oleks vaja läinud vähemalt 5000 rbl., mis oli tolle aja kohta suur summa). Selle asemel valiti ostukomisjon: Elieser Ferkin, Moie Josef Usvanski, Selik Klivanski ja rabi Meier Kropman. Saadi teada, et Turu tänavas müüakse oksjonil maja alghinnaga 2200 rbl. ja obligatsioonid on tuntud heategija Aleksander Vulfiuse valduses. Komisjon küsis võimalust osta maja osakaupa. Vulfius soovitas tasuda kohe 1000 rbl. ja ülejäänu siis, kui on võimalik. Sissemaksumu summa hangiti järgmise! viisil. Oli teada, et seinapoolseid esimesi idasuunalisi kohti tulevases sünagoogis soovib osta 10 inimest: Moše Fridman, Elieser Ferkin, Moie Josef Usvanski, Selik Klivanski, Elieser Piltin, Itschak Kahn, Aisik Kruskal, Menachem Chavenson, Moše Gordon ja Itschak Bekker. Igähele anti 100-rublane veksel. Nendega saadi pangast 1000 rbl., mis maksti konsultant Vulfiusele. Osa ostukulusid, 300 rbl., tasusid needsamad 10 meest, igäüks 10 rbl., ja ülejäänu koguti hiljem teistelt koguduse liikmetelt, võeti ka koguduse kassast.

Novembris 1876 peeti ostetud sünagoogis soolaleivapidu. Paraku ei mahutanud ka uus maja kõiki koguduse liikmeid.

Lootus pandi peatsele laiendamisele, sest maad selleks jätkus. Jäädi ootama, millal paraneb koguduse aineeline seisund.

See juhtus järgmise aasta jaanuaris. Oksjoni kaudu müüdi sünagoogi idasuunalisi seinapoolseid kohti kahe pingirea ulatuses, mis tõi kassasse 1500 rbl. Sellest 1000 rbl. eest osteti pangast vekslid välja ja 500 rbl. eest otsustati ümber ehitada ning suurendada sünagoogi. 1878. a. sai see ka teoks. Sünagoogi pindala kahekordistus, mis kokku läks maksma 2200 rbl. Tehti uus altar, uusi istepinke ja uus küünla-jalg.

Lahkhelid

Kristlikus maailmas on levinud arvamus, et ükski rahvas ei hoia nõnda kokku nagu juudid. Meie teame, kuidas on lood tegelikult. Mitte ühelgi maailma rahval ei ole nii palju omavahel kisklevaid parteisid, rühmitusi ja liikumisi kui juutidel. Tuntud juudi kirjanik on teinud järelduse, et kahel juudil peab tingimata olema kolm arvamust. Ütleb üks "must", vastab teine "valge"; ütleb üks "öö", leiab teine nimme vastupidi või siis möönab, et on küll öö, aga ei ole kah.

Ajalukku on läinud Tartu koguduse tülijuhtum. Kui sünagoogi istekohad olid müüdud, tahtis kaks inimest veel saada kohti altari kõrval, aga neile ei olnud vastuvõetav oksjonil pakutav hind. Nad nõudsid, et müüdaks nende pakutud hinnaga. Komisjon jättis nõude rahuldamata. Puhkenud tüliga kohtusse siiski ei mindud. Otsustati rentida veel üks palvemaja, kus leiduks istekohti altari kõrval neile, kes seda vajasisid. Nii lõhenes väike Tartu kogudus kaheks. Nagu märkis Ferkin, oli see halb asi ühes mõttes hea: saime tülist lahti, elagu nad rahu, meilgi on nii parem.

Juudi pulm

Enne 1879. aastat ei olnud Tartu juutidel isegi laulatus-talituse varikatust. See improviseeriti laudlinast, mida hoidis üleval neli käeulatusest leitud keppi. Muidugi ei tõstnud seesugune kombetäitmeline juutide mainet kristlaste silmis, kes tihti kogunesid kummalisi pulmi vaatama. Koguduse eestseisuse

liikmed Moše Fridman ja Elieser Ferkin püüdsid asja parandada. Nende kaasabil sai 1879. a. valmis korralik laulatushoone.

Aleksander II suurpäev

Venemaal pidid juudid, ennekõike juudi kogudused tähistama igasuguseid kohalike ülikute juubeleid ja kroonimispäevi. Seda nad ka tegid, aga ikkagi said just neilt tunda põlgust. Ainuke keiser, kelle ajal nägi kogu Venemaa, sealhulgas eriti Balti juutkond, paistmas lootusekiirt, oli Aleksander II. Seepärast on usutav, et 25 aasta möödumist tema kroonimispäevast tähistati siirast südamest.

Sellel päeval, 19. veebruaril 1881 tuli **Tartu kogudus** sünaagogi, kus rabi Kropman pidas sündmuskohase kõne. Seejärel saatsid Elieser Ferkin ja Elieser Piltin koguduse nimel keisrile tervitustelegrammi õukonna ministri kaudu. Telegrammi täiendas Ferkini tehtud ja ivriidi keelest vene keelde tõlgitud luuletus. Keiser laskis politsei kaudu Tartu kogudust tänada.

Ülistusluuletuse kaks esimest salmi:

Taevalaotuseni Sa suurendasid Venemaad.
Ka Euroopas, Aasias tiibu laotada saad.
Merele, saartele Su käed küünivad.
Kogu maal raudsed teed suunduvad.
Äärest ääreni ulatuvad telegraafitraadid.
Seda kõike Venemaal saadi.
Sinu abiga on see kõik tehtud
ja tulevikus veel Sul palju ette nähtud.

Koor: Romanovite perest põlvnenuna
suur Venemaa tsaar, Aleksander, oled Sa.

Kümneile tuhandeile orjadele
Sa nende soovil andsid vabaduse.
Nad näevad aasade õisi,
mille lõhn rõõmustab ka teisi.
Kas oled suur või väike -
kõik võrdselt õigust saime.
Vabadus nüüd käes
teenijatel peremeeste väest.

Koor: Inimeste saadik kõigile Sa,
tsaar Aleksander, meie päästja.

POGROMMIDE KAJASTUS VENEMAAL. UUED TAGAKIUSAMISED

Üürrike oli juutide lootus, et varsti lõpeb nende jälitamine. Taga hullemaks: neid hakati süüdistama Aleksander II mõrvas. Paljudes Venemaa linnades vallandusid pogrommid, lavastati antisemiitlikke protsesse. Jälle said juutidele osaks kitsendused, varasematest veelgi ebaõiglasemad. Tuli korraldus, et juudid ei tohi elada maakohtades, ei tohi pidada kõrtsi, ei harida maad. Ainult vähesed suutsid jääda linnadesse väljaspool sundpiirkondi, enamik aeti minema. Ka Baltikumis hakkas sinne politsei rangelt jälgima, et antisemiitlikke korraldusi täpselt täidetak. Eriti suurel hulgal aeti juute Eestist välja aastal 1893.

Väljaränne Ameerikasse

Lakkamatu tagakiusamine sundis paljusid **juute oma kodu** maha jätma ja siirduma teisele poole Atlandi **ookeani**. **80-ndate** aastate lõpul ja 90-ndate algul hakkas neid ka Eestist massiliselt välja rändama, mis tunduvalt vähendas juudi kogudusi. Enamik sinneid juute sõitis Põhja-Ameerikasse. Ainuüksi Tartust oli äraminejaid mõne aasta jooksul ligi 100 perekonda, ehkki selles linnas judivastaseid korraldusi eriti hullusti ei täidetud. Inimlikkuse eest võlgneti tänu kohalikule politseimeistrile Eduard Rastile. Mujal elavad juudid said kuulda, et Tartus on suhteliselt rahulik, ja asusid ümber. Seetõttu ei vähenenud sinne kogudus väljarände ajal, vaid kokkuvõttes isegi suurenes, ulatudes 250 pereni.

Üliõpilasseltside asutamine Tartus

80-ndate aastate pogrommid, mis nii ootamatult vallandusid, äratasid selle osa Venemaa juudi intelligentidest, kes seni olid oma rahva saatuse suhtes ükskõiksed olnud. Hakati mõtlema, mida tuleks teha. Osa lülitus võitlusse üldinimlike ideaalide nimel, uskudes, ei ainult niimoodi võib saavutada paremat tulevikku. Teine osa arvas, et on vaja lähemalt tutvuda juudi rahvaga, ja hakkas sünagoogis käima. Ka juudi ajakirjanduses ja muus trükisõnas kostis sagedamini hääli, et ainult juudi ajaloo ja kultuuriga tutvudes saab rajada juudi rahvakihte ja tema

haritlaskonda ühendavat silda. Kindlameelsemad haritlased loobusid ülikoolist ja sõitsid oma esivanemate maale Iisraeli, hakates seal ülalpidamist teenima põlluharimise ja muu raske kehalise tööga, neid nimetati biluulasteks. Iisraeli sõitvate tudengite, biluulaste organisatsioon oli tekkinud pärast esimesi pogromme Venemaal, algatus tuli Harkovist.

Seni ei olnud Tartu juudi tudengitel olnud tihedat omavaheolist kultuurilist läbikäimist. Oli ainult 1874. a. asutatud üliõpilaskassa, kes taotles heategevuslikku ja osalt ka seltskondlikku eesmärki (näit. Tartu juudi kooli toetamine), jättes kõrvale vaimsed vajadused. Need, kes püüdsid leida oma vaimule rahuldust kristlike tudengite organisatsioonides, kuulusid saksa korporatsioonidesse. Nüüd, üldiste sündmuste mõjul, asutasid juudi tudengid 1881. a. Geselligen Kreisi (meelelahutusringi). Paari aasta järel see aga lagunes ning asendati kahe uue seltsiga. Kirjandus- ja muusikaseltsi (asut. 30. okt. 1883) liikmed olid E. Aharonson, E.A. Berkovitš, E. Blumenau, Schtrakirch, H. Jakobson, V. Hirschberg (esimene esimees), B. Levenson, A. Lunts, H. Schumacher. 3. märtsil 1884 asutasid teadusseltsi L. Davidov, Machtus, L. Kriger, L. Klempner. 21. oktoobril 1908 need kaks seltsi ühinesid, suutmata liikmete vähesuse tõttu eraldi tegutseda. Ametlikust nimetusest hoolimata seadsid need seltsid oma eesmärgiks hoogustada liikmete suhtlust ja nende tegevusel oli puhthuvialane korporantlik iseloom.

Olgu veel kord rõhutatud, et nii nagu kogu siinne juudi üliõpilaskond, koosnesid ka nende organisatsioonid ainult Baltikumi päritoluga juutidest. Olukord muutus 80-ndate aastate algul seoses rahutustega Kiievis. Paljud sealse ülikooli juudi üliõpilased eksmatrikuleeriti, osa neist võeti vastu Tartu ülikooli. Tulnukaid valgus siia ka teistest pogrommi võimusesse langenud Venemaa linnadest. Tartu õhkkond oli suhteliselt talutav. Paraku ei suutnud mujalt saabunud harjuda selle vaimsurega, mis valitses juudi tudengite kohalikes. Balti organisatsioonides. Nad hoidusid sinna astumast. Suurem osa kaugemalt tulnutest liitus vene üliõpilaskorralduse organisatsiooniga, nii et neile hakkas juba omaseks saama ilmne antisemiitlik hoiak. Juhtivates ringkondades kerkis päevakorrale nõue kehtestada juutidele sisseastumismäär. Protesti märgiks astusid juudi tudengid vene üliõpilaskorralduse organisatsioonist täies koosseisus välja ja asutasid oma

seltsi. Algul kavatseti nimeks panna "Aurora", aga viimaks loobuti sellest mõttest ning asutati Akadeemiline Juudi Ajaloo ja Kirjanduse Selts. Põhikirja kinnitas 9. detsembril 1883 rektor Eduard von Wahl. Seda päeva võime pidada seltsi tegelikuks asutamispäevaks.

Ametlikuks avamispäevaks kujunes 11. veebruar 1884. Täpselt aasta hiljem koosnes selts juba 38 liikmest, nende hulgas oli Bubis, Eilbert, Kiser, Kröll, Lichterman, Mendelson, Hindes, Rosenberg, Saas, Scherentsis, Schmeman ja Wainberg, esimene juhataja oli Kröll.

Selts seadis oma põhiülesandeks tihendada liikmete suhtlust, seejuures suunates neid tutvuma juudi rahvaga tema ajaloo ja kirjanduse kaudu. Peeti tähtsaks juudi kultuuri levitamist laiematesse rahvakihtidesse ja püüti äratada rahvuslikku eneseteadvust. Akadeemilise seltsi õhutusel hakkas Tartu juudi kultuur madalseisust üle saama. Korraldatud üritustele tuli alati palju huvilisi. Peale kohalike juutide avaldas akadeemiline selts kümnekonna aasta jooksul mõju kogu siinsele rahvastikule. Saadi teada, et paljud juudid on ühiskonnaelus tõestanud oma tublidust ning jagavad oma rahva saatust nüüdki veel.

Sionismi vastukaja

Rahvuslikult meelestatud juudi üliõpilaste vahendusel oli akadeemilises seltsis alus pandud Sioni austajate liikumisele, mis taotles juute koondada ühisesse Iisraeli riiki. 80-ndatel aastatel avaldas see Tartu juutkonnale suurt mõju. Sionistide eestvõttel moodustati Tartus 1884. a. rühm, kes püüdis õppida ivriidi keelt. Samal aastal tähistasid juudid Moše Montefjore 100. sünnipäeva peaaegu rahvuspühana, sest see mees oli esimene juudi koloonia rajajaid Iisraelis. Piduliku sündmuse puhul olid Tartu koguduse esindajad kutsutud akadeemilisse seltsi, kus päevakohase kõne pidas rabi Meier Kropman. Kõnelesid ka seltsi liikmed. Juubilarile saadeti auaadress, millele kirjutasid alla kõik kokkutulnud. Pärast Moše Montefjore surma hakati ka Tartus koguma raha juudi kolonistide heaks. Saadud summa toimetati Odessasse, kus tollal asus sionistide keskus. 1890. a., millal see liikumine oli eriti hoogne, asutasid Menachen Usvanski ja Meier Kropman ka Tartus organisatsiooni, kelle kaudu toetati materiaalselt Iisraeli juute. Liikmete arv, mis

algul oli üsna väike, kasvas iga aastaga. 90-ndate aastate keskpaigast peale suudeti igal aastal toetada Iisraeli 100 rublaga, mis oli Tartu koguduselt päris suur abi.

HÄDAS ELAMISÕIGUSEGA

A. 1891 sai Tartu politseimeister valitsuskubernerilt korralduse karmilt jälgida, kas kohalikel juudi käsitöölistel on olemas ametlik kutsetunnistus ja kui ei ole, siis nad linnast välja saata. Heasüdamlik politseikomissar Rast manitses kõiki, keda selline oht ähvardas, sõitma sinna, kus nad olid sisse kirjutatud, ja tooma kutsetunnistus kaasa. Kust aga võtta sõiduraha? Pealegi ei olnud mitte kõik käsitöölised. 1893. a. kordas kuberner oma käsku. Kellele Tartu juutidest polnud ikka veel jõukohane diplomit tooma sõita, need elasid siin illegaalselt.

Aleksander III lubakiri

Aleksander III 1894. aasta määruse põhjal tohtisid Baltikumis elada kõik juudid, kes olid sündinud 1879. aastast peale paikselt olnud. See tähendas vastust palvele, mille kohalikud juudid olid kristlike naabrite toetusel esitanud. Need juudid, kes said 1894. aasta määrusega loa Eestisse jääda, kuulusid õigusühimistusse "Kaheksakümnendad". Paljud Eesti juudid võisid välja võtta II järgu gildi kutsetunnistuse ja avada poode. Seni tohtisid kaubandusega tegelda ainult Nikolai sõdurid ja I järgu juudi kaupmehed, kes olid viis aastat järjest kasutanud oma linnas diplomiga kaasnevaid õigusi.

Linna politseimeistri 25 aasta ametijuuhel

17. detsembril 1895 tähistasid Tartu juudid koos kaaslinlastega 25 aasta möödumist päevast, millal politseimeister Eduard Rast asus oma ametikohale. Too mees oli suur juutide abistaja. Tänu temale said paljud neist segamatult elada linnas, ehkki neil polnud luba. Räägitakse isegi, et Rast olnud rabi Kropmani sõber ja niimoodi pääsis mõnigi juut väljasaatmisest ning varanduse loovutamistest.

Juudid kinkisid politseimeistrile koos auaadressiga väikese ilusa testamendi. See oli asetatud hõbedast kirstu, mille kaant

kaunistas hõbedane kümne käsu tahvel. Nii omapärase kingituse märkis ära ka kohalik ajakirjandus.

KOOLERA EESTIS

Uks aasta enne keisri paljutootavat 1894. aasta määrust oli Eestisse jõudnud kooleraepideemia, mis tol ajal võimutses mitmel pool Venemaal, nõudes suuri inimohvreid. Tartu juudi üliõpilaskond leidis vajaliku olevat kohalike vaesemate juutide jaoks sisse seada košer-köögi*, sest ühiskööke ei soovinud juudid kasutada. Akadeemiline selts kogus jõukamatelt rahvuskaaslastelt raha, mõistagi ka oma liikmeskonnalt. Avatud eriköögi etteotsa sai akadeemilise seltsi esimees Jevnin.

TARTU UUS KALMISTU JA SÜNAGOOG

Aastal 1859 rajatud ja 1870 laiendatud kalmistul Tartu linnas polnud 1895. aastaks enam matmisruumi. Koguduse esindajad rabi Meier Kropman ja Elieser Ferkin kirjutasid linnavalitsusele uue kirja. Matmise otstarbeks saadi tasuta maad vene vanausuliste kalmistu kõrval. Seda 293 sülla suurust maa-ala aga soovisid ka vanausulised ise, mispärast oli juudi kogudusel tegemist, et täidetaks just tema palve. Värava ja ümbritseva aia kulude katteks annetas rikas juudi kaupmees Itschok Kahn. Pinna silumise heaks tegid annetusi koguduse liikmed. Surnuaiapäevaks 1895 oli kõik korda seatud ja järgmise aasta 18. augustil ehitas Tartu kogudus kalmistule matusekambri. Seni oli vaeste surnute, eriti mujalt linnadest Tartu haiglatesse tulnute matusetalitust korraldatud kalmistul olevas kuuris.

* * *

Ehkki Tartu sünaogooi hoone oli 1896. a. remonditud ja kohendatud, jäi ta kohalikule juudi kogudusele siiski kitsaks. Koguduse liikmed olid juba 90-ndate aastate keskpaiku mõelnud oma sünaogooi uuele, kivist hoonele, mis rahuldaks kohalikku kogudust, kelle kultuuri- ja ühiskonnaelu oli laias juudi

* Košci = kõlblik; košci-toit = juudi riituslikele pnhtusnõueiele vastav toit.

maailmas tollal teada. Tõuget andis pidevalt kasvav haritlas-kond juudi üliõpilaste kaudu. Otsustati moodustada remondi-fond, kuhu koguduse iga liige kohustus uue hoone jaoks andma teatud summa.

1899. aastal, kui koos oli juba üsna suur hulk raha, otsusta-ti ehitamist alustada. Sama aasta südasuvel pandi sünagoogile nurgakivi. Pidustustest võtsid osa tähtsad politseiametnikud ja teised kutsutud kõrged isikud kohalikust kristlikust selts-konnast. Paljud siinse koguduse liikmed annetasid nurgakivi panekul oma võimaluste piires.

Ehitus kestis umbes kolm aastat. 1903.a. pidas Tartujuudi kogudus soolaleivapidu. Läks veel natuke aega ja paigutatud oli kogu sisustus koos kunstipärase künälaialaga, mille ilu jääb tunnustama koguduse lahkunud liikme hr. Tatarkeri viljakat tööd. Hr. Kahn'i toetuse abil oli tehtud uus künälaial ja uusi istepinke. Sünagoogi ehitus läks maksma 30 000 rbl. Osa raha oli saadud istekohtade müügist.

TARTU JUUTIDE ELU XX SAJ. ALGUSEST KUNI MAAILMASÕJA ALGUSENI

XX sajand jättis oma jälje ka Eesti juutide ellu. Selle usuline jalgealune jäi kord-korralt ahtamaks. Nagu igal pool mujalgi, püüti ka siin vabaneda sünagoogi jt. usuasutuste meelevallest, mis juutkonda seni oli koos hoidnud.

Kaasa mõjus juutide rahvuslik ärkamine seoses esimese sionistliku kongressiga 1897. a. Baselis. Tartus asutasid aka-deemilise seltsi noored 1900. a. sionistliku organisatsiooni. Al-gusest peale võtsid selle tegevusest aktiivselt osa M. Usvanski, H. Selmanovitš, A.J. Jakobson, D. Kahn, M. Flaks, vennad J. ja L. Kropman jt. Üliõpilastest paistsid erilise agarusega silma Gavendo, Volfson ja Kaidanovski. Ka suurem osa endise sio-nistliku liikumise liikmeid astus uude organisatsiooni. 1906. a. sai sionistlik organisatsioon oma raamatukogu "Sioni Valgus" 800 teosega.

Ka marksistlik ideoloogia tõstis haritlas- ja tööliskonnas pead. Tartus organiseeriti 1904. a. "Bund"*. Algas äge kultuu-

* Juudi sotsialistlik partei, asut. 1897 Vilniuses.

rivõitlus sionistide vastu, mis omakorda hoogustas Tartu juutide ühiskonnaelu. Vähe hiljem tekkis siin ühing SS (sotsiaalsionistid). Uutel organisatsioonidel polnud omavahel kooskõla, neid ühendas vaid 1905. aasta sündmustele järgnenud pogromide laine. Siis moodustati ühine omakaitse, et Tartus ära hoida pogrommid. Gavendo ja teiste eestvedamisel saadi salaja relvi Koperthaagenist. Neid kavatseti kasutada, kui Vene revolutsioon peaks ulatuma Tartusse.

Pärast seda, kui tsaar oli revolutsiooni maha surunud, hakati ka Tartus vahistama juudi intelligente. See nõrgestas, kogu laostas nende organisatsioone aastatel 1907-1908. Erandi moodustas teistest elujõulisem sionistlik organisatsioon. Juudi kool, keda seni oli toetanud üliõpilaskassa, läks üle Tartu kogudusele. Too organiseerus 1907. a. ümber, võttes eesmärgiks abistada vaeseid juute.

Heategevusseltsi nime all jätkati ka sionistlikku tegevust. Kui pärast revolutsiooni hakati jälitama igasugust vaba mõtet, hakkas Eesti juutkonnas, eriti aga Tartus, tunda andma minnalaskmismeelolu.

TARTU JUUTIDE ELU MAAILMASÕJA ALGUSEST KUNI EESTI ISESEISVUMISENI

Maailmasõda jättis lapsed vanemateta, vanemad lasteta. Igaüks mõtles, kuidas parandada oma haavu. Esimestel sõja-aastatel oli välja surnud kultuuri- jm. avalik tegevus. Avalikke kokkutulekuid raskendasid ka sõjaaegsed seadused. Tartus jäid ära isegi matjaskonna koosolekud, mida seni oli peetud iga aasta novembris-detsembris. Ainsana jätkas vilkalt 1914. a. ellukutsutud heategevusselts, nüüd Jurjevi juutide abistamise seltsi nime all. Ennekõike ahistati neid peresid, kust mõni liige oli võetud sõjaväkke. Kaasa löid ka parema elujärgega juudid.

1915. aasta töi kaasa tähtsaid sündmusi. Juutide reeturlikkuse tõttu jättis Vene sõjavägi maha linna linna järel. Sakslased vallutasid suuri maa-alasid endisest Vene impeeriumist. Jälle pidi juudi rahvas kannatama teiste pattude pärast. Vene kindralid püüdsid kaitsetuid juute süüdistada massilises luuretegevuses ja vaenlasele sümpatiseerimises. Kästi mõne tunni jooksul kodu ja vara maha jätta. Õnnetuid juudi põgenikke

hakkas valguma kogu Venemaale. Palju tuli neid ka Eestisse. Tartu juudid aitasid tulnukaid igal viisil, ka juudi üliõpilaskond ilmutas abivalmidust, organiseerides odavaid söögikohti. Akadeemilisest seltsist sai õmblustöökoda, kus õmmeldi ja parandati kodutute riideid. Akadeemilise seltsi vahendusel annetati Poola kodutute keskuse esindaja prof. Tarnovski loengutest Tartu ülikoolis saadud sissetulek siinsetele kodututele. Juudi üliõpilased kohustusid rahaliselt aitama Tartu laatsaretis viibivaid haavatuid.

Nii möödusid sõja-aastad hädades ja kannatustes, kuni tuli 1917. aasta Vene revolutsioon. Koos kõigi rõhututega tervitas juudi rahvas vabanemist tsarismi-ikkest. Ta sai teiste rahvastega võrdsed õigused, talle avanes lootus õnnelikule elule mitmest rahvast koosnevas peres uuel Venemaal.

Tartus tekkis juutidel mitu uut parteid ja igal pool edenes kultuuritegevus. Poola kodutute heaks asutati demokraatia-klubi, et tõsta kohalike juutide vaimsustaset. Asjaomaseid huvilisi kogunes palju. Sama, 1917. aasta suvel sai teoks ülevenemaaline juutide kokkutulek. Teiste hulgas võtsid sellest oma saadikute kaudu osa Eesti juutide kogudused. Eriti tugevnes sionistlik organisatsioon. Kaasa aitas Inglismaal Balfouri deklaratsiooni* mõjul tärganud rahvustunne. Ka VII ülevenemaalisel sionistlikul kongressil oli Eesti esindatud. Samal ajal tekkis Tartu akadeemilises seltsis sionistlik seksioon "Söber" ("Hechover"). Agarusega paistsid siin silma üliõpilased L. Vilenski ja Jakob Gens.

1917. aastal otsustati jäädvustada Tartu üliõpilaskonna teeneka liikme dr. Jakob Eigesi mälestus. Asutati temanimeline lasteraamatukogu. Hiljem otsustati kõik Tartu juudi raamatukogud üle anda juudi kogudusele. Otsus tehti teoks 21. aprillil 1918. Koos Eigesi raamatukoguga läks kogudusele üle ka esimene, 1908. a. asutatud juudi raamatukogu "Sioni Valgus", mis oli olnud akadeemilise seltsi hooldada. Tollelt seltsilt endalt oli Eigesi raamatukogu saanud 250 teost. Tänapäeval on see lugemisvaramu Eesti kõige täielikum juudi raamatukogu.

Mõne kuu pärast okupeerisid sakslased Eesti. Kõiki haaras peataolek. Kord-korralt hakkas elu siiski rööbastesse minema.

* Selles deklaratsioonis kajastub Inglismaa nõusolek abistada juute nende rahvusliku kodu loomisel Palestiinas (2. nov. 1917).

Tänu J. Pajensoni püüdlikkusele lubas Saksa võim avada Eestis demokraatliku klubi. 1918. a. mais alustas tegevust esimene kogukonna nõukogu, mida võime pidada ülevenemaalise juutide kokkutuleku vastukajaks. Kogukonna etteotsa valiti Elijohu Menashem Usvanski. Kogukonna nõukogu haardeulatuses olid kõik kohalike juutidega seotud küsimused. Eelarve kinnitati 120 000 rbl. suuruses summas.

Saksa okupatsiooni ajal ei saanud kogukonna nõukogu korrapäraselt koos käia. Üritati kahepäevast koosolekut 5.-6. jaanuariks 1919, kuid Punaarmee pealetungi tõttu oldi sunnitud see edasi lükkama. Ehkki enamlased valitsesid Tartus vaid lühikest aega, jõudsid nad täielikult halvata juutide ühiselu. Seda elu suunav kogukonna nõukogu oli juba 6. jaanuaril laiali saadetud. Paljud juudid lahkusid Tartust, neist suurem osa Tallinna. Kui varasem kord oli taastunud, tulid nad tagasi. Ent kõigile ei olnud antud see julm aeg üle elada. Näiteks olid enamlased Tartust taandudes maha lasknud süütud juudid Kaplani, Schraibergi ja Starki.

JUUDI KOGUDUSED EESTI PROVINTSILINNADES

Juudi kogudustest Eesti provintsilinnades on armetult vähe teada ja needki andmed pärinevad alles viimasest ajast. Näiteks pole üldse koosolekuprotokolle (koosolekuid ei protokollitud). Ainukesed mingil määral arvestatavad kirjalikud allikad on seotud matjaskonnaga. Kõik muu on saadud kohapealsete põliselanike suulise küsitlusega.

Varem kui teistesse Eesti provintsilinnadesse asusid juudid elama Pärnusse, sest sellel linnal oli rohkem kaubandussidemeid, üldse oli tema tähtsus omal ajal suurem kui praegu. Esimesi andmeid Pärnu juutide kohta leiame XVI saj. lõpust.

Märkimisväärne juutide asustus kujunes Pärnus välja pärast Nikolai sõdurite teenima tulekut. 1859. a. oli siin juba kümnekond sõduriperet. Eliisabeti tänavas oli neil juba olemas ka oma palvemaja, selle rajasid Itshok Jakobson ja Aharon Pavlovski. Muide, viimane Nikolai sõdur suri alles eelmisel aastal (1926), rohkem neid enam pole.

Teistes provintsilinnades olid samuti sõdurid esimesed le-

gaalsed juudi elanikud, aga nende üleslugemiseks piisab ühekahe käe sõrmedest. Valgas teenisid Hirsch Brand, David Leibson ja Serach-Hirsch Blum, hiljem tuli juurde sõdur nimega Movša või Ovša. Narvas olid Maslovski, David Blandes, Michman, Meirovitš, Leibo, Ratšnik, Notenberg ja Külman. Bruski polgus, mis siis paiknes Narvas, teenis juudi rätsep Schteiman. Võrus olid juudi veltveebel Josl Golubov ja sõdur Joselevitš. Viljandis teenisid Pavlovski ja Avrohom (perekonnanime olen unustanud). Kas ka Rakveres teenis Nikolai sõdureid, ei oska ükski sealne põliselanik kindlalt öelda. Teada on ainult, et seal oli kaks juudi sõdurit, kes hiljem, Krimmi sõja ajal, surid epidemiasse ja maeti risti usku saatusekaaslastest eemale. Väga võimalik, et Rakvere ei olnud nende sõdurite alaline teenistuspaik, nad täitsid seal ajutisi kohustusi.

Üldse käis juute nendes linnades harva. Iseloomulik on järgmine juhtum. 50-ndatel aastatel saadetud Tallinnast kaheksajuudi kantonisu Rakverre sõjaväekomanderingusse. Kohalikud elanikud kogunenud neid vahtima kui imeloomi. Kristlased ei tahtnud oma silmi uskuda: juudid on samasugused inimesed nagu kõik teisedki, sarvede ja sabata. Isegi veel aastal 1866, kui Rakverre saabusid esimesed käsitöölised Tsvi Hirsch Scherman ja Aharon Idel Fridman (tegelikult esimesed Rakvere juudid), ei leidnud nad siin elamisvõimalust. Neid lihtsalt kardeti. Nad pidid kaks aastat elama linnast eemal, aja ära teeninud kristliku sõduri pool, kes varem oli olnud Poolas ja tundis juute.

Elu muutus pärast 1865. aasta dekreeti. Esimestel aastatel koguneti palvetama mõne juudi korterisse. Näiteks kui Valgas oli juba nii palju juute, et sai palvetada*, ostis Salmen Jakobson (tuli Kuramaalt ajateenistuse järel 1863. a. Valka ja jäi siia) sõdur Movšalt (või Ovšalt) testamendi (too oli selle teab kust saanud) ja tema kodus hakkasidki Valga juudid palvetamas käima. Salmen Jakobson tõi Kuramaalt ka koduõpetaja nimega Moše Iom-tovi, kes ühtlasi täitis esimesena Valga juudi koguduse *scheichefi* kohuseid. Hiljem, kui kogudus oli laienenud, üüriti sünagoogi jaoks maja. Valgas saadi eriluba 1871, Pärnus 1873**, Viljandis 1876. Narvas lubati sünagoog ehitada

* Palvetamise alustuseks peab olema 10 meest, noorim 13 a.

** Tänu Elijohu Klivanski, Josef Kleini ja Scholem Nusi hoolikusele.

1877. Mõnes kohas, näiteks Võrus, oldi loa hankimisega hoole-
tud ja sünagoog pidi illegaalselt tegutsema.

Tol ajal kuulus kogu võim linnades kohalike sakslaste kät-
te, kes jätsid mõndagi kahe silma vahele. Oma hea elu rikkusid
sisetülidega ära juudid ise. Kaebuse põhjal sulges politsei pal-
vemaja Valgas paastupäeva õhtul just palvuse ajal. Inimesed
põgenesid selle hirmuga, et neid võidakse kohtusse kaevata,
sest nagu eespool öeldud, kasutati palvelat illegaalselt, s.t. il-
ma loata. Alles a. 1910 lubati Valga kogudusele oma sünagoog.
Narvas suleti sünagoog (ehit. 1884) 1890. a. viieks aastaks, s.t.
1985-ndani, millal senat lubas selle uuesti avada.

Koos koguduste asutamisega on ikka rajatud ka kalmis-
tuid. Pärnus tehti seda 50-ndate aastate lõpul. Narvas pärineb
juudikeelne hauakivi aastast 1850. Valgas võeti vana kalmistu
kasutusele 1860. a. lõpul, kui Salmen Jakobsoni laps maeti sin-
na, kuhu enne oli maetud — nii pajatab kohalik legend — Valgas
juhtumisi elanud ja siin surnud vang. Umbes samal ajal asutati
kalmistu Võrus ja Viljandis. 70-ndate aastate algul lubati kal-
mistu kasutusele võtta Rakveres, seni oli surnud juute viidud
nende oma kalmistule Väike-Maarjasse. Samasse kohta, kuhu
rajati Rakvere kalmistu, oli maetud kaks eespool mainitud Ni-
kolai sõdurit, kes surid Krimmi sõja ajal epideemia tagajärjel.

Provintsilinnade üha suurenevatesse juudi kogudustesse
läks vaja rabisid. Esimene Valga rabi oli M. Lichtenšten, kes
tuli sinna 1860. a. lõpuks, olles varem olnud lühikest aega rabi,
jälle esimene, Viljandi koguduses. Võrus oli esimene rabi keegi
Fischl ja Narvas Oiserman (esimene *scheichet*; õpetaja oli Fei-
gelson). 1872. a. tuli Pärnusse Michl Ovša, kelle kohalikud as-
jaajajad A. Klivanski, Josef Klein ja Scholen Nus olid palganud
esimeseks kohalikuks rabiks. Siinjuures tekkis vaidlus, mille
pidi lahendama kõrgem võim. Nimelt olid kohaliku juudi kogu-
duse liikmed Efraim Schein, Libesman, vennad Haitovid, He-
nig, Musikant ning Gleser esitanud Liivimaa kubernerile palve
mitte kinnitada Ovšat Pärnu rabiks, sest sinne vaene kogudus
ei vaja teda, liiati pole Ovšal vastavaid teadmisi. Pärnu palvela
eestseisus aga leidis, et rabi peab selles linnas ikkagi olema,
ja saavutas oma tahtmise magistraadi kaudu. Ühtlasi õnnes-
tus tai politsei kaasabil juudi koguduse kaebus tagasi lükata.
Viimaks sattus see lugu ministeeriumi, kus otsustati mitte kin-

nitada Pärnu rabiks Ovšat. Oma otsust motiveeriti sellega, et kohalikus maakonnas pole juutidel üldse võimalik kogudusi pidada. Ovša töötas Pärnus rabina 8 aastat, ilma et ta oleks sellele kohale kinnitatud. Nõnda jääb Pärnu muudest linnadest erinema sellega, et tal pole iialgi olnud ametlikku rabi.

Nii või teisiti kasvasid juudi kogudused 80-ndate aastate keskel pidevalt. Näiteks Pärnus oli juba 1872. a. 57 juudi (11 sõduri ja 46 käsitöölise) peret. Mõne ajaga nende arv mitmekordistus. Narvas ja Viljandis kujunesid välja isegi juudi tänavad. Rakveres oli juudi perekondi 80-ndate aastate lõpuks ligi 100. Sama võib öelda ka Valga ja Võru kohta. Välja arvatud käsitöölised ja Nikolai sõdurid, olid juudid neis paigus elanud illegaalselt, peamiselt külakaupmeestena. Paljud said elamisvõimaluse seeläbi, et nad lasksid end sõduritel adopteerida. Siis aga algas massiline väljasaatmine. Juutide, arv kogudustes vähenes silmanähtavalt, näiteks Rakveres jäi 100 perekonnast järele 6.

Kohalike juutide seas oli (ja on veel praegugi) palju kirjaoskamatuid. Palvelatesse tuldi lihtsalt ennast näitama, vestlema, ka riidlema, harva juhtus, et ei kaevatud üksteise peale.

Rinde lähenedes Eestile teenis maakonnalinnades, eriti Lõuna-Eestis, palju juudi sõdureid. 12. Vene armees oli neid pärast evakueerumist Riiast ligi 500. Armees juurde asutati komitee, kes andis välja isegi ajalehte "Vaba Sõdur", mida trükiti oma trükikojas. Juudi sotsialistlikku parteisse "Bund" kuulus peale sõdurite kohalikke juute, kellest löid eriti aktiivselt kaasa Tsirelson ja Katz. Ei puudunud ka oma partei "Sioni Töölised" (asutaja oli sõdur Broida). Veel asutati kohalik sionistlik linnakomitee, kus olid eriti innukad dr. Poljakovski ja K. Kalmanson. Olgu märgitud, et 1917. a. tegutses Valgas esimene juudi koguduse nõukogu. Viimastel, demokraatlikel valimistel anti enamik häält "Bundile". Valga linnavolikogu valimistel sai juudi elanikkonna esindajaks L. Tsirelson.

Ka Võrus suurenes sõja ajal juudi elanikkond tunduvalt, palju tuli kodutuid Kuramaalt. Siia saabus umbes 250 juudi sõdurit, kellele võrulased andsid lihavõttepühiks košer-toitu. Pärast 1917. aasta revolutsiooni oli siin selts "Ühtsus" ("Achdus"), mis korraldas juudi rahvusõhtuid ja pani tugeva aluse raamatukogule. Võru linnavolikogu valimistel olid juudid seadnud oma esindajaks M. Goldbergi. Ühel äreval hetkel otsustas linna-

volikogu kõik juudid Võrust välja saata. Eraläbirääkimistega õnnestus see ära hoida.

Rakveres elas enne revolutsiooni kõigest 35 juudi perekonda, juudi seltside liikmeid oli vaevalt kiriku jagu. Rinde lähedus muutis ka selle linna elu. Siia saabus rahvuslikult meelestatud sõdureid. Nende mõjul valiti demokraatlikel alustel kogukonna nõukogu, kes hakkas ülal hoidma oma linna seltsielu. Avati košer-söökla. Pärast Vene vägede evakueerumist Riiast suurenes Rakveres kodutute juutide arv. Sel ajal asutati nõukogu juurde ka poliitiline sektsioon. Saksa võim tuli kohaliku juudi elanikkonna palvetele alati vastu. Nii näiteks anti rahvustoidu matsa* küpsetamiseks jahu.

Narvas algas ühiskonnaelu alles 1909. aastal, kui siia saabusid uued inimesed. Senine sünagoog ja matjaskond polnud midagi nimetamisväärset suutnud ära teha. Nüüd asutati haigehooldusrühm, kes pidi politsei eksiteele viimiseks kandma käsitöölise kaitse seltsi nime. Samuti asutati hoiu- ja laenukasasa, juhatusse pidi kuuluma kristlane, kusjuures raha oli ainult juutide oma. 1911. a. asutati *cheder* (algõpetuse klass rahvuslike ainetega). Õpetaja puudusel ei olnud isegi senine keskklass suutnud lastele juudimeelset haridust anda. *Cheder* sai töötada ainult 7 kuud, sest õpetaja saadeti linnast välja. Hiljem avati Venemaa juudi rahva terviseühingu osakond, millise nime all arenes Narva juutide avalik elu kuni revolutsioonini. Kohe pärast revolutsiooni kutsus seni pöranda all olnud noorte sionistide ring "Söber" kokku mitu koosolekut. Esimesel koosolekul asutati Narva sionistlik komitee, eesotsas dr. Vaisman.

VII ülevenemaalise sionistide kokkutuleku kava järgi otsustati moodustada kogukonna nõukogu, kes valiti demokraatlikel alustel. 20 mandaadist said sionistid 13. Narva nõukogu presiidium: esimees J. Soloveitšik, aseesimehed dr. Vaisman ja S. Krisman, sekretär Kiršbaum ja laekur Ušarov. Nõukogu jagunes sektsioonideks. Kultuurisektsioon, kes sidus ennast rühmitustega "Hariduse Levitaja" ("Mefitsi Haskala") ja "Kultuur" ("Tarbut"), algatas täiskasvanuile mõeldud kursusi. Lastele heaks otsustati mitme liikme ettepanekul avada algõpetuse klass.

Majandussektsioon asutas košer-kooperatiivi ja kavatses

* Lamedad lihiavõtteleivad (eestlastel on need hapendamata leib).

varsti avada ka segakooperatiivi. Ususektsioon otsis võimalusi ehitada sünagoog. Abistamissektsioon võttis enda peale senise terviseühingu kohustused.

Hoogsa tegevuse katkestas võimu üleminek enamlaste kätte. Kuni 1918. a. märtsini valitses vaikus. Pärast Saksa okupatsiooni lõppemist ahistati jälle. Juhtumisi tuli Narva elama juudi õpetaja, kelle eestvõttel pandi juulis 1918 alus algõpetuse klassile. Sama aasta detsembris algas jälle enamlaste võim. Selle esindajad hävitasid kõik, mille kohalikud juudid olid suure vaevaga oma eluks loonud.

Ainus üritus, mida enamlased lubasid, oli kindla päevakorraga koosolek. Selle lõppedes aga pandi kõik kohalolnud kirja kui kahtlased isikud. 1919. a. jaanuari algul vabastati Narva enamlastest.

Sõja-aastate kokkuvõtteks. Paljud põlised juudi elanikud olid minema kihutatud ja mujalt tulnud siia alaliseks elama jäänud. SUULT osa juute vaesus ja mõned, vastupidi, said väga rikkaks. Eesti juutkonnas esile kerkinud kröösus kõigi oma heade ja halbade joontega on sõjaaja sünnitis.

JUUTIDE ELU EESTI ISESEISVUMISEST KUNI JUUDI KULTUURAUTONOMIA TEKKIMISENI

Esimene üle-eestiline juutide kokkutulek. Tartu rahvuslik poliitkomitee

Seni olid Eesti juudid moodustanud väikese, tähtsusetu osa 7-miljonilisest Vene juutkonnast. Nüüd, iseseisvunud vabariigis, pidid nad kohanema oma uue olukorraga. Vabanenus- ja vastutustundega kaasnes hirm, et Eesti juute võib senistest keskustest lahtirebituse tõttu tabada assimilatsioon. Tuge saadi rahvusliku enesemääramise õigusest, mis pärast sõda leidis üldist tunnustust. Väike rahvas on suuteline saavutama iseseisvust ja vabadust, kui ta ei karda ohvreid ega raskusi.

Eesti juutidel algas loov ühiselu. Ennekõike avaldus see jõudude koondamises. Esimene mõte oli luua oma riiklik organ, kes suudaks juutkonda seestpoolt tugevdada ja väljastpoolt auvääristada. Selle sooviga koguneti Tartusse esimesele juutide

kokkutulekule 10. detsembril 1918. Kogukondi esindasid Tartust A.M. Usvanski, Jakob Gens, H. Selmanovitš, S. Kropman, rabi Epštein, J. Pajenson ja V. Polotskoi, Pärnust J. Schats, Võrust M. Goldberg, Narvast Sapiro. See kokkutulek ei täitnud päriselt lootusi, segasid rahutuks tegevad sündmused: enamlased olid hõivanud Tartu. Seetõttu ei saanud kohale sõita Eesti suurima, Tallinna koguduse saadikud G. Aisenstat, K. Kljatško ja T. Taub. Ainus tähtis saavutus oli see, et valiti rahvuslik poliitkomitee.

Oodati, kuni enamlased olid Eestist lahkunud, ja jätkati siis energiliselt. Kohe, kui tulid päevakorrale üle-eestilise asutamiskoosoleku valimised, võttis Tartu rahvuslik poliitkomitee arvesse juudi valijate vähesuse ja otsustas ühineda mõne Eesti parteiga, kes lubab kaitsta juutide põhihuve, nagu komitee oli need sõnastanud. Tartu esindaja sõitis Tallinna küsimusi kooskõlastama. Seal aga ei olnud Tartu komitee ettepanekuga nõus. Nüüd võttis viimane vastu otsuse, et kõik juudid, kellel on rahvustunnet ja kodanikuausust, osaleksid valimistel. Selgituseks lisati: vastasel juhul leitakse ettekääne väiteks, et juudid boikoteerivad Eestit, ei tunnusta teda. Korraldati isegi miiting, kus veel kord agiteeriti juute kui Eesti kodanikke valimistel kaasa lööma. Et juudid teaksid, kellega liituda, lubas komitee kõigilt Eesti parteidelt pärida nende hoiakut rahvusküsimuses, aga jättis selle tegemata. Lõpuks jäi igapähe enda otsustada, kas ja kelle poolt hääli anda.

Palju tehti ära juutide hääleõiguse kättevõitmiseks. Selle õiguse sai 410 Tartu juuti. Komitee oli tegev ka ülelinnalistel valimistel 1919. a. Juudid surusid oma kandidaadi (J. Gens) läbi. Selgus, et linnavalitsus oli valimisnimekirjast kustutanud palju juute, isegi neid, kes olid asutamiskoosoleku valimistest osa võtnud. Tartu komitee pöördus kohe ministeeriumi poole. Olukord paranes mõneti.

1919. a. ilmus ajakirjanduses, kindral Tõnissoni märkus, et Narva rindel on ainult 4 juuti. Tegelikult oli juute hoopis rohkem, nende hulgas ka alaealisi ja vabatahtlikke, samuti teiste riikide kodanikke. Rahvuslik poliitkomitee saatis kõigisse Eesti linnadesse järelepärimise, kui palju on kuskil juudi sõdureid teenimas. Vastus tuli igalt poolt, välja arvatud Tallinn.

Tartu nõukogu kultuurikomisjon kavatses pöörduda sõja-

ministri poole palvega lasta sõdurid lihavõttepühadeks koju, kui olukord võimaldab. Rahvuslik poliitkomitee vaatas palve läbi ja otsustas seda mitte esitada. Kultuurikomisjoni liikme isikliku palve peale tuli luba saata sõduritele matsat ja anda sõjavangidele nende pühadetoitu.

Nagu näeme, kaitses Tartu poliitkomitee rahutul sõjaajal kogu Eesti juutide huve.

Tallinna rahvuslik poliitkomitee

Novembris asutati ka Tallinnas rahvuslik poliitkomitee, koosseisus kaks esindajat igast kohalikust ühiskondlikust organisatsioonist. Oma asukoha tõttu pidi Tallinna komitee astuma vabariigi valitsuse ees samme juutide huvides. Maapäeval tegi ta teatavaks nende soovid ja nõudmised. Eesti valitsuse üleskutsele saada materiaalsel toetusel reageeris rahvuslik poliitkomitee sellega, et kandis valitsuse nimele üle juudi elanikkonnalt kogutud 160 000 Eesti marka. Kõiges, mida Tallinna komitee tegi, arvestas ta poliitilist olukorda kogu Eesti juutide nimel.

Antisemiitlikele tendentsidele ajakirjanduses reageeris Tallinna komitee oma eestseisuse saatmisega valitsuse jutule. Too lubas, et juudivastaselt hoiakul ei ole vabas Eestis kohta. Et sellised pöördumised valitsuse poole oleksid näidetega kinnitatud, läkitas komitee kõigisse linnadesse ringkirja palvega teatada antisemiitlikest juhtunutest.

Tallinna komiteel oli kavas korraldada teine üle-eestiline kogukondade kokkutulek. Siis tuli teade, et sedasama kavatseb teha Tartu komitee 23. aprillil 1919 Tallinnas. Pärast kogukonna valimisi jäi Tallinna komitee kogukonna juhatuse alluvusse kui sektsioon. Selgus, et 23. aprill pole ühel ja teisel põhjusel sobiv päev, ja koos Tartu komiteega otsustati kokkutulek teha 11. mail. Nii ka toimus.

Kogukonnad esimesel Eesti iseseisvusaastal

Ka Eesti juudi kogukondade sisetöö, eriti Tallinnas ja Tartus, näitas, et ühiskonnaelu pulss on hakanud kõvasti lööma. Esimene Tallinna kogukonna juhatus oli valitud demokraatlikel

alustel. Presiidiumi kuulusid: esimees B. Makovski, aseesimehed M. Blumberg, G. Markovitš ja K. Kljatško, laekur Strass ning sekretärid dr. M. Epštein ja A. Rochlin. Organiseeriti toetust kodutuule juutidele, kes olid tulnud Eesti Vabadussõja rindelinnadest, peamiselt Narvast ja Rakverest, ning jäänud elama Tallinna. Samuti parandati kogukonna juhatuse ametnike olukorda.

Tartus moodustati pärast enamlastest vabanemist ajutine kolleegium, kes pidi juhtima kogu siinset avalikku elu. Püüti ajakohastada kohalike juutide seltsitegevust ning koondada kogukonna nõukogu alluvusse ka eraseltsitegevus, mis ka õnnestus. Näiteks tuli nõukogu alluvusse abistamiskassa. Asutati lihapood, kooperatiiv, tööbörs. Kõik linna usuüritused anti kultusekomisjoni juhtida.

Abistamiskassa, mis 1919. a. kujundati ümber sotsiaalabirühmituseks, andis tolel aastal 53 perekonnale igakuist või ühekordset toetust, võimaldati saada ka suuremat annetust. Rahaabifondilt "Natuke Raha"("Maot-chitim") sai toetust 271 inimest. Samal aastal moodustati Tartus haigehooldusrühm.

12. mail 1919 avati Tartus teine seltsielu keskus " Ühtsus", kuhu kuulusid oma olemuselt ja veendumustelt kodanlased. Teda ei saa võrreldagi demokraatliku seltsiga, kes pühendas palju hoolt kultuurile.

Rinde läheduse tõttu said tuntavalt kannatada Valga, Võru ja Rakvere, eriti aga Narva kogukond. Paljud juudid lahkusid, peamiselt Narvast ja Rakverest, ning siirdusid Tallinna. Ennekõike Narvas, kus asus Judenitši Loodearmee peastaap, tõstis võimukalt pead antisemitism. Lakkamatus suurtükitelles põles maha Narva sünagoog. Ometi ei lubatud juutidel sellest linnast lahkuda. Vaid harva läks läbi sõiduks mõeldud hädakavalus. Narva kogukond esitas valitsusele antisemiitliku hoiaku pärast protesti, mis mõistagi jäi tähele panemata. Samuti jäeti rahuldumata kohalike juutide palve saada lihavõttepühade puhul matsa küpsetamiseks leivatšekkide asemel jahu.

Pärnu ja Viljandi kogukonda sõjasündmused peaaegu ei puudutanudki.

ALLUVUS JA KODAKONDSUS

Kui mingi suurema riigi teatud osa kuulutab enda iseseisvaks, siis loetakse kõik tema maa-alal elavad inimesed uue riigi kodanikeks. Eesti puhul niisugust lepet ei tunnistanud. Seejärel võttis Eesti Maapäev vastu ajutise kodakondsusseaduse. Maapäeva otsus pakkus Eesti juutidele suurt huvi. Seaduse 3. punkt ütleb: "Eesti kodanikeks loetakse need, kes on Eestis sündinud või siin sisse kirjutatud." Selles õiguses, milles juudid olid seni elanud, polnud neil võimalik ennast Eestis sisse kirjutada, isegi kui nad olid siin sündinud.

Mingit eraldi seadust juutide kohta maapäev vastu ei võtnud. Järelkult oli see osa rahvast kuulutatud välismaalasteks. Valitsuse poole ei saanud juudid oma hädas pöörduda, sest Eesti Vabariigi algusaastail polnud neil mitte mingisugust keskorganit. Iga linna juudi kogukonnale jäi võimalus ise otsustada oma kodakondsus ja teatada see kohalikule võimule.

Kui Eestis moodustati Kaitseliitu, ei võetud sinna isegi mitte neid juute, kes olid siin sündinud, ehkki küll mõnes endises Vene kubermangus sisse kirjutatud. Tartu rahvuslik poliitkomitee, kes oli kodakondsuse küsimuses ainsa juutide esindajana kogu aeg leppimatult asju ajanud, pöördus valitsuselt õigust nõudma. Selle tulemusena hakati ka juute Kaitseliitu värbama, samuti kuulusid nad nüüdsest üldmobilisatsiooni alla.

Kohe, kui oli teatavaks tehtud, et kõik välismaalased peavad ennast kirja panema, moodustati Tartu poliitkomitee juurde registreerimisbüroo. Komitee lähtus põhimõttest, et kodanikuks registreerimine pole ainult iga inimese isiklik asi, vaid puudutab kogu ühiskonda, riigi sisepoliitikat. Hilisemate arusaamatuste ärahoidmiseks kutsus komitee kõiki juute tulema bürosse, kus spetsialistid vaatasid iga avalduse eraldi läbi.

Selgitustöö andis tulemusi. Olukorra tähtsust mõistes tuldi enne bürosse, et saada kinnitust registreerimise vajalikkuses, ja alles seejärel mindi linna registreerimisosaakonda.

Saadeti ka telegramm peaminister Tõnissonile palvega tunnustada Eesti kodanikeks need, kes on siin pikemat aega elanud, ja anda neile võimalus osa võtta asutamiskoosoleku valimistest. Tartu linnavalitsus asus teisel seisukohal: mitte lasta "soovimatut elementi" valima, nimekirja võeti ainult need, kes olid Eestis

sündinud, nagu nõudis kodakondsusseaduse 2. punkt. Tartu poliitkomitee energilisel nõudmisel laiendati selle punkti piire ja valima pääses hulk juute. Teistes linnades ei olnud kodakondsuse küsimuses nii järjekindlad. Näiteks Tallinna poliitkomitee leidis, et kodakondsus on iga juudi enda asi.

ANTISEMITISM EESTIS

Olgu kohe öeldud, et Eestis koheldi juute üldjoontes korrektselt, mitte kunagi nii metsiku vaenulikkusega nagu mõnes naaberriigis, näiteks Lätis või Poolas. Selles mõttes võivad nende **riikide juudid** siinseid rahvuskaslati kadestada. Antisemitismi kui riiklikku või ühiskondlikku süsteemi pole Eestis olnud. Riiklik antisemitism tähendab avalikku õiguspärasest negatiivset hoiakut riigi juutide suhtes, mis väljendub juudivastaste seaduste ja korralduste kehtestamises. Kui antisemiitlik kallak ilmneb vaid mõnes riiklikus asutuses, siis ei saa kogu riik selle eest vastutada. Ühiskondlik antisemitism tähendab, et teatud ühiskondlikud rühmitused või organid on eesmärgiks võtnud juudivastase kõigis ühiselu avaldustes. Vastalised olid Preisimaal junkrud ja nüüd Saksamaal haakristikandjad, tsaarivenemaal "Sojuz Russkogo Naroda", "Novoje Vremja", "Kolo-kol" jt. Niisugused rühmitused kujunesid suuromanike ümber, kes tembeldasid juudid patuoinasteks kõigis nende enda afäärides. Mõni ülalmainitud või muu ajaleht püüdis küll ka Eestis teha juudivastast propagandat, aga jalgealust leidmata lõpetasid nad tegevuse üsna varsti.

Juudivastaseid puhanguid on Eestis siiski tunda olnud, näiteks Vabadussõja ajal Narva rindel, kus peremehetses läbinisti antisemiitlik Judenitši armee. Rindel levitati vastalisi lendlehti ja tehti muud propagandat. Tuletagem meelde eespoolset näidet esimesest Eesti diviisi komandörist kindral Tõnissonist, kes tegi ajalehe kaudu teatavaks selle ebatõese fakti, et Narva rindel on juute ainult neli. Juutidel oli raske saada maalt lahkumise luba, aga teistele anti see ilma pikemata. Vagunis otsiti läbi ainult juute. Veel üks näide eespoolsest tekstist. Kui enamlased tungisid novembris-detsembris 1919 Narva peale ja hoidsid seda pideva tule all, ei lastud juute minna ohutumasse

kohta. Juhtus, et kogemata tõsteti juuditari asemel rongist maha kristlik neiu ja kui too oli ette näidanud ristimistunnistuše, lubati ta vagunisse tagasi.

Ajakirjanduses võib veel nüüdki leida antisemiitlikke artikleid ja sõnumeid. Enamasti süüdistatakse juute spekulatsioonis. Kui mõni juut paneb toime kuriteo või käitub üldkehtivat moraali riivavalt, siis tõstetakse avalikkuses tohutut kisa. Kui aga mõni teine saab hakkama samasuguse teoga, mida tegelikus elus juhtub palju sagedamini, siis rahvast ei mainita. Kes ei mäletaks lamenti seoses 1919. aasta lihavõttepühade leivatalongidega. Levitati väljamõeldist, et juutidele anti nende asemel 600 puuda matsaküpsetusjahu ja veel tulumaksuta. "Postimees" kirjutas, et "juudi raha ja muud mahhinatsioonid mõjutasid kohtuprotsessi käiku".

Sellest samast lehenumbrist, kus oli ilmunud mõni antisemiitlik artikkel, võis lugeda ka vastupidist seisukohavõttu, poolehoidvat arutelu juudi rahva saatuse üle. Paigutisi antisemitismi ilminguid tingisid enamasti majanduslikud põhjused, näiteks konkurents kohalikus kaubanduses ja tööstuses. Oma osa etendas kodune kasvatus. Mõni aasta pärast sõda tugevnes antisemitismi laine kogu Euroopas, sest juudid hakkasid osalema maailma poliitikas ja eks see olnud mõneleegi pinnuks silmas. Eestis võis tihti kuulda kogu juudi rahva süüdistamist enamluses lihtsalt sellepärast, et mõned enamlaste juhid olid juudid.

Kokkuvõtteks. Õigusriigis on ühiselt kerge välja astuda ükskõik milliste alusetute süüdistuste vastu. Eestigi on õigusriik ja siin pole antisemitism kunagi olnud lahvatav, nagu omal ajal oli Venemaal.

ESIMENE SUUR ÜLE-EESTILINE JUUTIDE KOKKUTULEK

Et Eesti kogudused leiaksid ühise keele, oli moodustatud keskorgan. Nüüd üritati korraldada üle-eestiline kokkutulek — arvult teine, kuid suuruselt esimene. 10. detsembri 1918 kokkutulek (arvult esimene) oli jäänud poolikuks, sest mitte kõik juudi kogudused polnud esindatud. Teise kokkutuleku algatas Tartu. Seejuures ei pääsetud mööda Eesti kahe suurema koguduse vaidlusest. Tallinn ja Tartu ei suutnud jõuda ühisarvamusele kokkusaamisajas ja valimisviisis. Vaidluse tegelik põhjus

ulatus palju sügavamale, ülemvõimu juurde. Võimuvõitlus pole tänasekski lakanud. Esikohale pretendeerib Tallinn, kus asub Eesti suurim ja rikkaim juudi kogudus, liiati on ta pealinn. Seevastu Tartu on juutide kultuurikeskus ja üliõpilaslinn, siin elavad juudi haritlased ja eriti üliõpilashulgad, pealegi on sinne juudi elanikkond rahvusmeelsem. Vähe puudus, et kahe linna antagonism oleks juba esimesel päeval põhjustanud lõhenemise mandaatide pärast. Tänu juhtivate ringkondade arukusele tehti kompromiss.

Kokkutulek kestis 6 päeva: 9.—15. maini 1920*. Käsitleti kõiki Eesti juutkonnaga seotud küsimusi. Tallinna esindasid G. Aisenstat, J. Isrin, M. Blumberg, Sch. Veiner, J. Jankelson, G. Markovitš, B. Makovski, B. Eidus, K. Kljatško, A. Rochlin. Tartu: Sch. Bakscht, A. Goldberg, J. Gens, H. Selmanovitš, rabi Epštein, J. Pajeson, V. Polotzki, M. Kolovski, J. Kropman, H. Resnik. Valga: Ch. Kalmanson. Võru: M. Goldberg. Rakvere: J. Jankelson. Narva: A. Boruchov, Sch. Levin. Pärnu: B. Epštein. Viimane oli tulnud haigestunud saadiku Schatsi asemel nõuandva häälega. Nõuandvalt võtsid kokkutulekust osa ka J. Gens, A. Jakobson, V. Hiršovitš, B. Dobruškes, M. Vilenski, H. Meilach, M. Muškat ja B. Noik Tartust, Š. Tamarkin, A. Taub, L. Kahn, V. Levinovitš, J. Pasov ja J. Krentšitski Tallinnast ning B. Epštein Pärnust. Kokkutuleku juhatajaks valiti Aisenstat, tema asetäitjateks H. Selmanovitš, J. Pajenson ja rabi Epštein ning protokolljaks A. Pumpjanski.

Sektsioone moodustati 4: sotsialistlik (esindajad Pajenson ja Rochlin), parteitud (A. Aisenstat ja J. Gens), sionistlik (A. Boruchov ja H. Selmanovitš) ning "Igavene Iisrael" ("Netsach-Iisrael", Sch. Bakscht ja rabi Epštein).

Kohapealsetest aruannetest jäi mulje, et igal pool tehakse tõhusat tööd ja et kokkutulekult oodatakse selle kõige korrastamist, mis seni on olnud laokil. Rahvusautonoomia küsimuses õeldi välja suuri lootusi (need saavutati alles 6 aastat hiljem). Kultuurielu, sotsiaalkindlustus, immigratsioon ja emigratsioon, võitlus antisemitismi vastu, Iisraeli tutvustamine - see kõik pidi kokkutulnute ühise arvamuse järgi kuuluma Eesti tulevase

* Autoril on alguspäevaks marsitud 11. mai 1919. See ci tundu usutav. >est oli ju sõda.

juudi vähemusorgani kompetentsi, kes valitakse, nagu tookord taheti, juudi koguduste kokkutulekul ja kes hakkab perioodiliselt koos käima. Põhjalik ettekanne rahvusautonomias oli kokkutuleku juhatajalt G. Aisenstatilt. Tuliselt arutleti küsimuse üle, kas lahutada kogudusest kiriklik tegevus, s.t. kas kogudus peab olema puhtilmalik või mitte. Lõplik otsus: tulevane rahvusnõukogu ja kõik kogudused peavad haarama ka kiriklikku tegevust. Keeleküsimus kerkis samuti päevakorraale, aga mitte nii teravalt, nagu tema üle vaieldakse tänapäeval.

Protokollija A. Pumpjanski ettepanekul otsustati Tartu asutada statistikakomisjon, kes pidi hakkama arvele võtma kõike Eesti juutkonnasse puutuvat: rahvaloendus, rahvaränne, majandusseis, kutsealad, suhtumine sõjaväeteenistusse ja rahvaharidusse (õppurite arv üld- ja rahvuskoolides), kuritegevus (kriminaalstatistika), koopereerimine, osavõtt krediitindusest, ametiühinguorganisatsioonid. Selle kõigega tegelemiseks valiti kokkutulekul statistikakomisjon, kuid oma hilisemas töös ei täitnud ta eelmainitud ülesandeid, mis olid Eesti juutkonnale väga tähtsad. Nendeks ülesanneteks polnud komisjon korralikult valmis. Täpsete statistiliste andmete puudumise tõttu oli kohaliku rahva seas raske võidelda antisemitismi vastu. Isegi riigiasutustes võis täheldada naiivseid ja ähmaseid ettekujutusi juutidest. Näiteks pidi Eestis kellegi ministri arvates elama 15 000 juuti, ainult Tallinnas isegi 6000.

Haridusküsimust käsitledes otsustati Eestis peatselt avada juudi keskkool ning kohapealsetes keskustes lasteaedu ja rahvakoole. Ühtse õppeprogrammi koostamine usaldati erikomisjonile, kes pidi pedagoogilisi ja teisigi aspekte arvesse võtma rahvuskoolile kasutoovalt. Ühtlasi jäi talle kohustus kokku kutsuda juudi õpetajate konverents.

Ehkki mõned saadikud esitasid antisemitismile viitavaid süüdistusi, suutis kokkutulek siiski asuda õigele teele. Leiti, et on alusetu näha antisemitismi selles demokraatlikus riigis. Juhuslikke väljaastumisi ei saa pidada kogu juutkonna koda nikuõigusi ja rahvusväärikut riivavaiks. Peeti otstarbekaks arutada neid juhtumeid, samuti poliitilisi, majanduslikke, sotsiaalseid eriküsimusi edaspidi õiguskomisjonis. Tolle komisjoni aruannete põhjal hakkab rahvusnõukogu samme astuma juudi vastaste ilmingute tõrjumiseks. Samuti otsustati hakata välja

andma oma ajakirja, kus kajastuksid juudi rahvusküsimus Eestis ja võitlus antisemitismi vastu.

Elavalt võeti sõna Palestiina küsimuses. Arutleti, kas see peaks minema rahvusnõukogu kompetentsi. Kokkutulek otsustas, et koguduste juhatustes peab olema erikomisjon, kes tegeleks kohapeal Iisraeli koloniseerimisega.

Immigratsiooni ja emigratsiooni kohta arvasid mõned, et Eestis on võimalik suur juutide sisseränne teistest maadest. Otsustati anda see asi tulevase rahvusautonoomia pädevusse.

Eestis praegu elavaid juute peaksid huvitama need tervitustelegrammid, mille tookordne kokkutulek saatis Eesti esimesele riigikabineti esimehele ja Eesti valitsuse asutamiskoosolekule.

Härra Peaminister, Reval

Eesti Vabariigi juudi koguduste kokkutulek tervitab Teie isikus vaba rahva ja vaba tahte esindajaid sel raskel ning konarlikul teel, kus me ehitame üles helget ja loovat elu ängistava ebaõigluse varemetel.

Seistes noore riigi hariduse tipus, viib valitsus meid mööda seda teed, mille siht on austav koht vabade rahvaste kultuuriperes.

Juudid kui vähemusrahvus, ehkki võrdõiguslikud kõigi teiste rahvastega, ootavad riigilt tähelepanelikku ja mõistvat suhtumist oma kokkutuleku otsustesse, oma püüdlustesse rajada rahvusautonoomia.

Reval, asutamiskoosoleku eesistujale

Olles kokku tulnud vaba Eesti pealinnas, tervitavad ülemaalised juudi koguduste delegaadid Teie isikus kõiki kangelasliku rahva esindajaid, kes pikaajalise rõhumise ja kannatuste kiuste võitles välja õiguse elada iseseisvat elu.

Juudi vähemusrahvus Eestis loodab vabalt ehitada oma autonoomiat. Et seda saavutada, püüab kokkutulek kõigest hingest rakendada oma oskusi ja praktikat, mida ta on pikal rõhumisajal kogunud.

Saatust õnnistagu Teie tööd ja meie lootust leida Teis avarat arusaamist ja tugevat toetust oma püüdlustele viia õitsule ja õnnele vaba demokraatliku Eesti riigi järjekindel ning kultuurne vähemusrahvus.

Kokkutulekul avaldati ägedat meelepaha pogrommide vastu Poolas, Rumeenias ja eriti Pinskis. Viimati mainitud paigas

oli juudivastane meeleavaldus just siis, kui Eestis alustati kokkutulekut. Poolas tulistati süütuid inimesi, kes olid kogunenud jagama Ameerikast saadetud kingitusi kohalikele vaestele. Kogunenuid süüdistati enamluses, millega tollal märgistati kõike juudimeelset. Kokkutulek andis protestinoodiga teada oma solidarsusest juudi delegatsioonile Versailles' rahukonverentsil (27. veebr. 1919).

Kokkutuleku lõpul valitud ajutine rahvuskomitee pidi hakama täitma vastuvõetud otsuseid. Komiteesse kuulusid Aisenstat, Makovski, Blumberg, Kljatško, J. Gens, Selmanovitš, Levinovitš, Pajenson ja Kolovski.

Peatusime sellel kokkutulekul nii pikalt seepärast, et ta entendas Eesti juutide elus tähtsat osa. Eesti juudid organiseerusid esimest korda, olles teinud kokkuvõtte oma senisest elust, andnud hinnangu praegusolukorrale ja võtnud seisukoha uue, riikliku hariduse suhtes.

Tõsi, mitte kõiki kokkutuleku otsuseid ei tehtud hiljem teoks, paljud tähtsad uuendused jäid paberile (statistika, õpetajate konverents, oma ajaleht), sest ei leitud suutlikke ja huvitatuid inimesi. Peatähtis on aga see, et juudid said tõuke rahvuslikuks ja seltskondlikuks ärkamiseks Eesti riigis.

ESIMENE JA TEINE RAHVUSNÕUKOGU

Esimene rahvusnõukogu (ajutine rahvuskomitee) ei täitnud talle pandud lootusi ega saavutanud juutkonnas piisavat autoriteeti ka sel põhjusel, et ta ei toetunud seaduslikule juudi kultuurautonomiale (1926), niisiis oli ta vabatahtlikest koosnev eraalgatus. Ometi suutis ta juudi kogukonnale kasu tuua. Tänu temale suleti Loodearmee räpane pogrommiajaleht "Belõi Krest". Judenitsi pealetungi ajal oli rahvusnõukogu sunnitud pöörduma Entente'i poole, et too hoiaks ära juudivastased väljaastumised juhul, kui valgete armee peaks vallutama Petrogradi. Ühtlasi paluti läbi lasta Petrogradi rahvusnõukogu esindaja, kes pidi looma sidet kohalike juudi ühiskondlike organisatsioonidega. Entente'i ametlikult esindajalt saadi kirjalik jaatav kinnitus. Pole tähtsusetu märkida, et rahvusnõukogu vahelesegamise tõttu kohaliku võimu kavatsustesse jäi maalt välja saatmata 35 juudi perekonda.

Esimene rahvusnõukogu eksisteeris kuni teise juudi koguduste kokkutulekuni 9. mail 1920. Ehkki nõukogu tegevust oli kõvasti kritiseeritud (eriti tegid seda Tartu delegaadid), valiti uude nõukokku peaaegu needsamad inimesed, kes olid kuulunud senisesse koosseisu. Teine rahvusnõukogu lagunes üsna varsti iseenesest, suutmata midagi erilist korda saata.

Enam ei korraldatud regulaarselt üle-eestimaalisi juutide kokkutulekuid, nagu oli otsustatud esimesel suurel kogunemisel. Tehti küll endiselt koguduste kokkutulekuid, näiteks 1. juunil 1925 ja 14. märtsil 1926 kultuurautonoomia küsimuses.

JUUDI NOORTE KONVERENTS. SPORDILIIKUMINE. SIONISTLIK LIIKUMINE

Tasub peatuda üle-eestimaalisel juudi noorte konverentsil, mis toimus 21.—22. augustini 1928. Seal olid esindatud Tallinna kirjandusring (asut. jaan. 1919), Tartu "Hatchija" (dets. 1920), Narva kirjandusring (suvi 1922; asutasid Tallinna noorterangi liikmed, kes olid Narva-Jõesuus suvitamas), Pärnu "Hatchija" (16. juuli 1923; asutatud Tartu sõsaringi kaasabil) ja Rakvere noored. Delegaadid: B. Levin, Kljutšik ja S. Kit (Tallinn), Elijohu ja Maks Judeikin, M. Selmanovitš, P. Kruskal ja M. Becker (Tartu), Frank ja Leib Kuritski (Narva), Serman (Rakvere), J. Permand ja Leib Leiservitš (Pärnu). Ainult Valga juudi noored, kes selleks ajaks ei olnud veel organiseerunud, jäid konverentsist kõrvale (3. juulil 1924 moodustati ka Valgas oma ühing). Konverents taotles Eesti juudi noortele tugevamat tegevusalust ja selgemat eesmärki. Seni olid kõik noorterühmitused, välja arvatud vahest Tartu "Hatchija", olemuselt enesetäiendusringid. Nüüd sõnastas konverents kindlad ülesanded: ühiskonnatöö, võitlus assimilatsiooni vastu, töö Iisraeli kasuks. Valiti 7-liikmeline keskkomitee (E. Judeikin esimehena, M. Judeikin, M. Buras, Permand, M. Peker, Frank ja Kljutšik), kes pidi juhtima kogu Eesti juudi noorte tegevust. Samuti otsustati iga kahe aasta tagant kokku kutsuda juudi noorte konverents.

Mitmesugustel põhjustel jäid konverentsi otsused täitmata. Kõik organisatsioonid, kes olid tollest konverentsist osa võtnud,

lõpetasid tegevuse, Erandi moodustasid Narva "Hatchija", kes enam ei kandnud noorteorganisatsiooni nime, vaid oli kõigile mõeldud klubi, ja Valga noorte ühing, keda konverentsi aegu polnud veel olemas.

Juudi noorte seas läks hoogu sport. Algatus tuli Tartu üliõpilastelt, kes olid 1917. a. asutanud J. Dobruškese eestvõttel spordiringi, liikmeid 20. Samal ajal pani sionistlik organisatsioon aluse võimlemistundidele, mis olid kohustuslikud kõigile liikmetele. Need kaks rühmitust liideti Jakob Dobruškese juhtimisel esimeseks Tartu juudi spordiühinguks 8. oktoobril 1917 noorte üldkoosolekul. Liikmeid pandi kirja 100. Sügisel 1918 tuli see ühing rahutute poliitiliste sündmuste tõttu sulgeda. Kui elu oli normaliseerunud, otsustati jätkata kehalist kasvatust juudi noorte seas. 30. novembril 1919 asutati Tartu spordiselts "Makkabi". Esimesse juhatusse kuulusid Ber Kropman, Tsvi Dobruškes, Chaïm Meïrovitš, Ruven Selmanovitš ja Josef Usvanski. Omal ajal suudeti palju ära teha.

Tartu "Makkabi" eeskujul tekkisid samasugused seltsid Tallinnas (1920), Valgas (1920; tegutses lühikest aega), Narvas (sügisel 1922 tänu Abram Kropmanile), Pärnus (1924). Kõik need seltsid pidasid omavahel sidet, alludes Tartu üldjuhtimisele.

Ka sionistlik liikumine allus ühisele keskusele, mis valiti esimesel üle-eestimaalisel sionistide konverentsil 9. detsembril 1918 Tartus. Sionistlik organisatsioon jagunes põllumajandusfondiks, põhifondiks jt. üksusteks. Paljud Eesti juudi noored siirdusid abistama Iisraeli; isekeskis nimetasid juudid neid eesmiseks väesalgaks. Ka maksude laekumiselt sionistlikele fondidele seisis ta maailma juutide põllumajandusühisuste seas esimestel kohtadel.

Sionismi-ideega kõrvuti levis Eestis algatusidee, mille las kis liikvele L. Vilenski 1921. a. Tartus. Iisraelis tekkinud põllumajanduskriisi mõjul nõrgenes 1922. a. Tartu algatus-tegevus, kuni lakkas täiesti. Taas jätkati 1924. a., kui algas üleüldine Iisraeli abistamine. Ka teistes Eesti linnades (Tallinn, Narva, Valga) tekkisid algatusorganisatsioonid, nende tegevus koondus Tartu keskuse kätte. Kuid 1926. a. tekkis Iisraelis uus kriis, mis omakorda halvas "Hechalutsi" tegevust.

JUUDI ÜLIÕPILASKOND EESTI ÜLIKOOLIS

1. detsembril 1919 avati Tartus eestikeelne ülikool (osa senisest, Jurjevi Keiserlikust Ülikoolist, 1916-17, oli evakueeritud Voroneži, sest rinne asus juba Riia all). Uus aeg tõi kaasa suuri muutusi ka siinse juudi üliõpilaskonna ellu. Kord-korralt lakkas õppurite juurdevool teistest juudi keskustest, mis seni olid Tartu juutide kultuuri- ja ühiskonnaelus olnud tooniandjad. Tekkinud suletus madaldas siinsete juudi üliõpilaste taset. Algul ei paistnud nende napp vaimsus kohaliku üliõpilaskonna üldpildis eriti silma, sest õppureid oli vähe. 1919. a. II poolel küündis nende arv ainult 20-ni. Kuid 1920. a. I poolel, pärast Tartu rahulepingut, jäi paljudest demobiliseeritud juudi üliõpilastest (peamiselt vanem kursus) Tartusse 50. Nende arv kasvas aastast aastasse, nii et lõpuks loendati õppureid 200. Välja arvatud tühine hulk välismaalasi, olid teised kõik kohalikud. Võrdluseks: kogu endise Venemaa kohta tuli üliõpilasi keskmiselt 2000. Seega oli 5000-liikmelises Eesti juutkonnas üliõpilasi nii palju, kui palju neid oli enne sõda 7-8 miljoni liikmelises endise Venemaa juutkonnas. Tartus põhjustas nii suur hulk üliõpilasi juudi haritlaste inflatsiooni. Paljud olid tulnud ülikooli mitmetel kõrvalistel põhjustel, millel ei ole teadusega mingit seost.

Kohalike juudi tudengite ühiskondlikud organisatsioonid (üliõpilaskassa, akadeemiline selts, kirjandus-muusikaselts) olid äreval Saksa okupatsiooni ja enamlaste valitsemisajal laiali läinud (akadeemiline selts ja üliõpilaskassa tegutsesid ametlikult, ehkki nõrgalt, nn. okupatsioonisemestril, kui Saksa võimud olid Tartus avanud saksa ülikooli). 30. aprillil 1920 otsustasid juudi üliõpilased oma koosolekul asutada üliõpilasseltsi. See pidi asendama senist akadeemilist seltsi, mida ei tahetud uuesti avada, sest koosviibijad ei teadnud kindlalt, kas nad on selle seltsi õigusjärglased või mitte. Valiti uus juhatus: Josef Kropman (esimees), L. Sofer, A. Glikman, G. Schevel ja G. Tšapkovski.

1921. aasta II poolel avati siiski uuesti akadeemiline selts, tema liikmeteks osutusid äsjased üliõpilasseltsi liikmed.

Enne seda, 11. märtsil 1920 oli juudi üliõpilaste üldkoosolek otsustanud uuesti avada oma kassa. Juhatusse valiti

Š. Kropman (esimees), S. Kremer, B. Mirvitz, A. Vilenski, D. Hirschberg, Ch. Karo, A. Tuch ja G. Schevel.

12. oktoobril 1922 otsustas osa juudi tudengeid, peamiselt taasavatud akadeemilise seltsi liikmed, uuesti ellu kutsuda kirjandus-muusikaseltsi. See matkis täielikult saksa korporatsiooni koos kõigi tema traditsioonidega (näit. buršid ja rebased). Hiljem võeti nimeks "Limuvia".

10. veebruaril 1923 moodustas osa akadeemilise seltsi liikmeid sionistliku tudengite seltsi "Chasmoneja". Selle liikmed kuulusid algul endiselt ka akadeemilisse seltsi. Siis aga visati tolle seltsi semestrikoosolekul 1925. aasta I poolel mõned "Chasmoneja" liikmed vähese aktiivsuse pärast akadeemilisest seltsist välja ja protesti märgiks lahkusid kõik "Chasmonejasse" kuulujad koosolekult ning hiljem ka akadeemilisest seltsist. "Chasmoneja" tunnistas omaks revisionistliku programmi.

Ainult naisüliõpilastest koosnes 30. jaanuaril 1924 asutatud "Koit" ("Hatsfira"). Tema eesmärgiks oli arendada juudi naise eneseteadvust.

JUUDI AJAKIRJANDUS

Uskumatu, aga tõsi: juudi rahvakild Eestis nägi ka oma ajakirjandust. Enamlaste taandumine oli kohe tõstnud päevakorra küsimuse, mis saab edasi. Taas läks vaja mingisugustki sidet ka välismaailmaga, kus samuti ei olnud õhk antisemitismist puhas (metsikult tapeti juute näiteks Ukrainas ja Poolas). Juudid püüdsid leida tribüüni, kus saaks südameilt kõik ära öelda.

Esimene Eesti juudi-vene ajakiri "Jevreiskaja Molodjožnaja Mõsl" ("Juudi Noorsoo Mõtted") nägi päevavalgust 28. veebruaril 1919 Tallinnas. Seda toimetasid A. Pumpjanski, A. Kogan, J. Markovitš ja B. Epštein. Algul ilmus ta kord kahe nädala tagant, hiljem iga nädal. Siis aga otsustas esimene üle-eestiline juutide kokkutulek asutada uue ajakirja. Mõttetu olnuks lõhestada kirjanduslikke jõude, keda niigi oli napilt, ja seepärast lõpetas "Juudi Noorsoo Mõtted" 28. juunil 1919 ilmumise. Uus ajakiri "Edasi" ("Kadima") astus tema asemele sama aasta 15. juulil K. Kljatšenko toimetamisel ning Aisenstati, J. Gensi, Sundelevitši, Polotskoi ja Tamarkini otsesel kaasabil. Uksai-

uus number saigi teda ilmuda, sest nagu keegi rahvusnõukogu liige selgitas, puudusid toimetusel jõuvarud. Kui see tõesti nii oli, siis jääb mõistetamatuks, kuidas sai eelmine ajakiri ilmuda palju kitsamates tingimustes. Rööbiti Tallinna "Kadimaga" nägi ilmavalgust (ka ainult üheks korraks) ajakiri "Hatikva" Jakob Gensi toimetamisel. Hiljem, 29. aprillist 9. oktoobrini 1920, ilmus Tallinnas teine vene-juudi ajakiri "Jevreiskoje Slovo" ("Juutide Sõna"), toimetajaks G. Fridman. Samal ajal anti Tartus välja juudi ajakirja "Unsere Welt" - ainult 4 numbrit. Kõik need väljaanded, eriti aga "Juudi Noorsoo Mõtted" ja "Juutide Sõna", tõid kohalikule juutkonnale palju kasu, püüdes valgustada kõiki päevaküsimusi. Neis oli rohkesti ajakirjanduslikku materjali ja hästi edastatud informatsiooni ka teiste maade juutide elust, julgelt tõrjuti antisemiitlikke rünnakuid mitte-juudi ajakirjanduses ja seltskonnaelus. Juutide avaliku mõtte kandjaid oleks ka nüüd vaja, aga kahjuks pole nii väikesel rahval piisavalt lugejaskonda, kellele saaks rajada korrapäraselt ilmuva väljaande. Olgu lisatud, et Eestis ilmusid ka mõned käsitsi paljundatud noorteajakirjad (Tallinnas, Tartus ja Narvas), nimetagem neist ühekordselt litograafilist "Unsere Jugendit" juudi noorsoo konverentsist 1923.

JUUDI KULTUURAUTONOOMIA

Kultuurautonoomia saavutamine on sündmus, mille tähtsus ulatub kohaliku juutide kogukonna piirest kaugemale. Võime öelda, et algas uus ajajärk Eesti juutide ajaloos. Paraku on see olnud veel liiga lühike, et teha kaalukamaid objektiivseid üldistusi. Võime vaid märkida olulisemaid pidepunkte.

Kultuurautonoomia on algusest peale olnud noore Eesti riigi põhimõtteid. "Eestimaa rahvaste manifestis" 24. veebruarist 1918 kuulutatakse: "Kõik vähemusrahvused, kes elavad Eesti riigi piires — venelased, sakslased, rootslased, juudid jt. -, saavad kindlad õigused oma rahvuslikuks kultuurautonoomiaks".

Eesti valitsuse 2. detsembri korraldused ütlevad, et laste emakeel tunnistatakse õppekeeleks kõigis koolides, mis asuvad Eesti Vabariigi territooriumil (§ 1). Avalike algkoolide seadus, mille võttis asutamiskoosolek vastu 7. mail 1920, kinnitab sedasama: õpetamine peab toimuma õpilaste emakeeles. § 2: Alg-

koolid jagunevad laste emakeele järgi (eesti, saksa, vene, rootsi vm.). § 4: Laste emakeel tehakse kindlaks rahvuse järgi. Kui mingit vähemusrahvust esindab vähemalt 20 koolikohustusliku last, keda võiks õpetada üks õpetaja, siis on koole ülalpidav asutus kohustatud avama eraldi kooli või klassi.

Eesti Vabariigi põhiseaduses on öeldud: kõik Eesti kodanikud on seaduse ees võrdsed (§ 6). Sünni, usu, soo või rahvuse alusel ei tohi lubada mitte mingisugust eelistust või alaväärislust. Iga Eesti kodanik võib vabal tahtel määrata oma rahvuse. Vähemusrahvuste liikmetel on õigus enese kaitseks pöörduda asjaomaste asutuste poole.

Paraku pole Eesti seadustes selgesti ja üldarusaadavalt öeldud, milliseid siinseid rahvusi peetakse vähemusrahvusteks. 24. veebruari 1918 manifest ei tee Eestis elavate rahvaste vahel mingit vahet. Ta mainib venelasi, sakslasi, rootslasi, juute jt. Aga Eesti ajutises valitsuses, mis moodustati samal päeval, on rahvasajjade ajamiseks ette nähtud ainult 3 ministrit: sakslane, venelane ja rootslane. Seda küsimust pidi käsitlema ajutise valitsuse eraldi seadus: "kohalikeks vähemusrahvusteks arvatakse sakslased, venelased, rootslased ja lätlased". Ka põhiseadus leiab, et ainult need Eestis elavad rahvused arvatakse siinseteks vähemusteks, kes on selle riigiga ajalooliselt seotud, ja nimelt sakslased, rootslased ja venelased.

Niisugune seisukoht ei saanud juutidele vastuvõetav olla. Mõnede Tallinna juudi ühiskondlike ringkondade esindajad hakkasid saksa parlamentaarse rüüna toetusel õigust nõudma. Riigivolikogu 12. veebruari 1925 rahvusautonoomia seaduses on vähemusteks tunnistatud need rahvused, kelle hulka kuulub vähemalt 3000 Eesti kodanikku. Nii said ka juudid oma rahvusautonoomia, ehkki selle pädevust on tunduvalt kitsendatud. Nimelt on väljajäetud sotsiaalhooldus, mis eeldavat eri seadust.

19. oktoobril 1925 teatasid Tallinna juudi koguduse esindajad Eesti juudi koguduste nimel valitsusele, et nende rahvus soovib kultuurautonoomiat, milleks tal on täielik õigus: statistiliste, andmete järgi elab Eestis 3045 juuti Kesti kodanikena. Sama aasta 25. novembril andis riik juudi kultuurinõukogule korralduse koostada valijate nimekirjad. Valimispäevaks kinditas riik 30. märtsi 1926. Ühtlasi määrati valimiskomitee, eesotsas dr. M. Klompus. Komitee liikmeks arvati siseminis-

teeriumi administratiivosakonna juhataja J. Madisson, kellel on suuri teeneid Eesti vähemusrahvuste õiguste kaitsel. Valijate nimekirjadesse kuulus 2041 hääleõiguslikku kodanikku. Valimised olid 23., 24. ja 25. mail 1926. Esitatud oli 42 kandidaati: Narva-Rakvere 5, Viljandi-Jõgeva 2, Tallinn-Haapsalu 16, Tartu 12, Valga 3 ja Võru 2. Kultuurinõukogu koosnes 27 liikmest. Mandaadid jagunesid järgmiselt: Tallinn 11, Tartu 7, Narva, Pärnu ja Valga 2, Rakvere, Võru ja Viljandi 1. Valimistest võttis osa 1464 kodanikku ehk 71 % hääleõiguslikest inimestest.

Esimesse kultuurinõukokku valiti Tallinnast Aisenstat (esimees), Gurevitš, Volf, Tamarkin, Taub, A. Markovitš, M. Klompus, R. Klompus, Rogovski, Rochlin ja Rubin, Tartust M. Usvanski, L. Levitin, B. Mirvitz, J. Pajenson, L. Kropman, J. Kropman ja H. Resnik, Valgast Brodovski ja Poljakovski, Võrust M. Goldberg, Rakverest Scherman, Narvast Sagorje ja S. Krigman, Pärnust Grodinski ja Levin, Viljandist Zirelson.

Kultuurinõukogu avakoosolek peeti 6. juunil 1926 kõrgete riigiametnike, teiste vähemusrahvuste ja mitmesuguste seltside esindajate osavõtul. Koosolekut sisse juhatades avaldas peakomitee esimees M. Klompus juudi vähemusrahvuse nimel tänu Eesti valitsusele. Ta rõhutas, et Eesti on esimene riik maailmas, kes on oma vähemusrahvustele andnud kultuuriautonomia. Valitsuse nimel tervitas kokkutulnuid välisminister Piip, tähendades, et mitte ainult sõnade, vaid ka tegudega on Eesti valitsus ja eesti rahvas valmis kinnitama lugupidamist demokraatlikest õiglus- ja vabadusprintsipiidest.

Järelsõna tõlkijalt ja koostajalt

Kõigepealt mõni rida käsikirja autorist.

Kopl Jokton sündis 1902 Vitebski kubermangus, suri 1957 Prantsusmaal. 1919 sai ta sõjas haavata ja jäi invaliidiks. Tartu Ülikooli õigusteaduskonna lõpetas *cum laude* 1928 ja tahtis edasi õppida Prantsusmaal Sorbonne'is, kuid rahanappus ei võimaldanud seda kavatsust teoks teha.

Aastast 1925 oli Kopl Joktonil Eesti kodakondsus. Selle saamise taotluses oli teda, juudi ajakirjanduse ja sõjainvaliidide esindajat, vastu võtnud Eesti sõjaväe ülemjuhataja kindral Laidoner.

Kopl Joktoni sulest on ilmunud jidišikeelsed "Juutide ajalugu Eestis" (1926) ning kultuurautonoomia seaduste ja praktiliste õiguste kogu. Lõpetamata jäi "Juudi üliõpilaskond Tartus", mis käsitleb juudi kogukonna eluolu.

See, mille on kirjasõnas jäädvustanud kunagine Tartu üliõpilane Kopl Jokton, ei puuduta ainult juute. Siit võivad elujõudu ja teotahet ammutada ka teised vähemusrahvused, kes ei soovi maailmast jäljetult kaduda.

Kultuurautonoomia saamise sajandi algul on Eestimaa juudid mitmekordselt pärvinud. Seda kinnitavad rohked näited hilisemast ajaloost. Enne 1940. aastat oli juutidel Tallinnas ja Tartus oma keskkool ning Valgas algkool, olid üliõpilasorganisatsioonid "Limuvia" ja "Hasmoneja", oli akadeemiline selts Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna juures, oli juudi teaduse kateeder, mida juhtis prof. L. Gulkovitš.

See kõik sai teoks eesti rahva heast tahtest aidata juute nende kultuurielus. Eestis said peale kohalike juutide haridust ka mujalt pärit rahvuskaaslased.

Kopl Joktoni tagasivaade Eesti juutkonna arenguloole 60 aasta vältel on ülimalt päevakajaline just praegu, millal vaenulikud jõud püüavad näidata, nagu koheldaks Eestis vähemusrahvusi halvakspanevalt. See on täiesti vale. Eestlaste sõbralikkus on aidanud juutidel ennast teostada kõigil elualadel, kaasa arvatud vaimukultuur. Kui piirduda ainult Tartu näidetega, siis on siinses ülikoolis õppinud ja õpivad paljud juudi soost

tudengid. Õppejõududest on akadeemik Juri Lotman aastaid Tartule au ning kuulsust lisanud, prof. Leonid Stolovitši töid on tõlgitud paljudesse maailma keeltesse, tuntud nimed on samuti prof. Mihhail Bronštein, prof. Pavel Reifman, prof. Larissa Volpert, prof. Viktor Fainstein, prof. Mihhail Kotik, dots. Vladimir Fljaiier.

Kopl Joktoni käsikiri, mis alles nüüd, soodsamates oludes, on eesti keelde tõlgitud ja eri teosena ilmunud, täidab ammust kultuuriloolist lünka, olles tarvilik ennekõike neile, kes seni pole kuigi palju teadnud juutide arenguvõimalustest Eestis.

Kõiki, kes mind selle raamatu tegemisel abistasid, tänan südamest. Erilise tänu on pälvinud Marta Raisma, dr. Ilo Käbin ja Leo Metsar.

Koostaja

Tartu, 1992. a.

Movša Michelson